

Historica is een uitgave van de Vereniging voor Vrouwengeschiedenis en verschijnt drie keer per jaar (februari, juni en oktober).
 Informatie op Internet: <http://www.let.uu.nl/hist/info/VVG/>

Redactie

Marijke Huisman (hoofredactie), Zonneke Matthée (bladmanager), Fia Dieteren, Suzanne Hautvast (eindredactie), Marije Groo, Lizzy Jongma, Simone Veld (eindredactie)

Redactieadres

Obrechtstraat 5
 3572 EA Utrecht
 Tel: 030-2718164
 E-mail: marijkeh@dds.nl

Lidmaatschap/abonnement

VVG, p/a IJAV, Obiplein 4, 1094 RB Amsterdam
 Tel: 020-6651318; Fax: 020-6655812
 Contributie 2000: f 55,00 per jaar (lid); alleen voor studenten of mensen met een inkomen onder f 1500,00 p.m. bedraagt de contributie f 40,00 per jaar (studentlid, o.v.v. collegekaartnummer). Leden van de VVG ontvangen *Historica* automatisch en hebben stemrecht bij de jaartijlke Algemene Ledenvergadering. Een abonnement op *Historica* kost f 30,00, voor instellingen f 40,00. Abonnees kunnen geen aanspraak maken op de rechten van de leden.
 U kunt lid of abonnee worden door te bellen, door het bedrag over te maken op het VVG gironummer 4102980, of door een briefkaart te sturen naar de Vereniging voor Vrouwengeschiedenis. U ontvangt dan een acceptgiro.
 Het abonnementsgeld dient vooruit te worden betaald. Abonnementen worden automatisch verlengd tenzij één maand voor het verstrijken van de abonnementsperiode (voor 1 december) schriftelijk is opgezegd. Donaties zijn ook van harte welkom.

Inleveren kopij:

Auteurs wordt verzocht tevoren contact op te nemen met de redactie. De redactie behoudt zich het recht voor om bijdragen te weigeren. Auteurs zijn verantwoordelijk voor de inhoud van hun bijdragen.

Advertenties: 030-2718164

Bestuur Vereniging voor Vrouwengeschiedenis

Voorzitter: prof. dr. Maria Grever
 Tel. 024-3615761 (fax 024-3612807)
 e-mail: M.Grever@let.kun.nl
 1e Secretaris: drs. Annette Mevis
 Tel. 020-6654780, e-mail: mevis@ijav.nl
 2e Secretaris: drs. Marianne Boere
 Tel. 020-6651318, e-mail: boere@ijav.nl
 Penningmeester: drs. Frieda Boekweit
 Tel. 020-5810547, e-mail: sequoia@xs4all.nl
 drs. Esther Captain
 Tel. 030-2538231, e-mail: Esther.Captain@let.uu.nl
 dr. Emily Hemelrijk
 Tel. 023-5323613, e-mail: hemelrijk@rullet.leidenuniv.nl
 drs. Jeannine Hendriks
 Tel. 075-6318873, e-mail: ijhnh@globalxs.nl

Raad van Aanbeveling van de VVG

prof.dr. (em.) Piet Blaas (BUR)
 prof.dr. Hans Blom (UvA en NIOD)
 prof.dr. Rosi Braidotti (UU)
 prof.dr. Willy Jansen (KUN)
 prof.dr. Paul Klep (KUN)
 prof.dr. Selma Leydesdorff (UvA)
 prof.dr. Joyce Outshoorn (RUL)
 prof.dr. Marjan Schwegman (UU)

Dutch representative IFRWH**dr. Berteke Waaldijk**

Homeruslaan 58
 3581 MJ Utrecht
 Tel. 030-2536151

Internet://www.arts.unimelb.edu.au/Dept/History/ifrwh.html

ISSN 1382-3914

Lay-out: E. van Dusseldorp
 Druk: Zet & Print, Naarden

Foto omslag: *Beeldje van een Javaanse danseres van Joseph Mendes da Costa. Bron: M. Grever en B. Waaldijk, Feministische Openbaarheid, Amsterdam, 1998.*

CARRY VAN BRUGGEN

- De eeuwige slingerslag
Judith de Raat 3

OUDEHEID

- De waarderingsgeschiedenis
 van Sulpicia
Susan Claessen 6

KIESRECHT

- De Vereeniging voor
 Vrouwenkiesrecht in Deventer
Lamberthe de Jong 9

INDONESIË

- Weerzien van Henriette Roland
 Holst en Mohammed Hatta
Nico Markus 12

KUNST

- Etha Fles (1857-1948)
 voorvechtster
 van de moderne kunst
Suzette Haakma 15

RECENSENT

- Petronella Moens en het
 vrouwelijk schrijverschap
Lotte Jensen 18

INTERVIEW

- Interview met Zonneke
 Matthée
Vilan van de Loo 21

LEZING

- Women's studies in archaeology
Londa Schiebinger 24

RECENSIES

- De politiek van seksualiteit
Simone Veld 26
- De radicale inspiratie van
 het protestantisme
Liesbeth Bervoets 27

ONDER DE LOEP

- Heleen Masee en
 Lizzy Jongma 28

HISTORICA-SERVICE

- 29

IFRWH

- 30

VERS VAN DE PERS

- 30

SVVT

- 31

Afscheid

Na acht jaren trouwe dienst mag ik voor de laatste keer deze kolom vullen met mijn gedachten c.q. ergernissen. Maar eerst wil ik de aandacht vestigen op Marije Groos, neerlandicus en in VVG-kringen nauwelijks bekend. Na zes jaar verlaat ook zij de redactie van *Historica*. Marije is vooral in de eerste jaren mijn grote steun en toeverlaat geweest. Vanaf het allereerste begin heeft zij, naast het redacteurschap, als enige de eindredactie gedaan. Pas halverwege 1998 kreeg Marije eindredactionele ondersteuning. Marije, op deze plaats wil ik je van harte bedanken voor je inzet voor *Historica* en je veel succes wensen met de spoedige afronding van je proefschrift.

Veel is de afgelopen jaren veranderd. Schreef ik in mijn eerste column nog over het feit dat 'Geachte mevrouw' nog steeds een 'heer' was, nu blijken de toen gekochte ansichtkaarten in een lade te vergelen. De aanhef van het briefpapier levert nu standaard 'Geachte mevrouw, mijnheer' op. Ik zal de kaarten naar het vrouwenantiquariaat brengen! Ons doel om de bekendheid van de VVG en *Historica* te vergroten is ruimschoots gehaald. Er zijn in de loop der jaren veel nieuwe leden en abonnees bijgekomen. En ons tijdschrift heeft zich van een *Vrouwengeschiedenisblad* tot *Historica* ontwikkeld. Jammer genoeg is de groei niet van die omvang geweest dat we *Historica* bij een uitgever hebben kunnen onderbrengen, een kleine vergoeding konden geven aan redactieleden, of dat we auteurs een financiële tegemoetkoming konden bieden voor hun bijdrage aan ons tijdschrift. Gelukkig voelden vele auteurs zich vereerd met plaatsing van hun artikel in *Historica*. Nog steeds iets des vrouws? Klaarblijkelijk! Anders zou zo'n toonaangevend blad als *Lover* toch niet slechts 500 gulden uitloven voor alle oude, nieuwe en anti-feministen die een opruiend feministisch manifest willen schrijven. Blijkbaar gaat het nog steeds om de eer of de betaling van een schijntje.
 Voor de eer of voor de centen: samenwerken met redactieleden, veel contacten hebben met auteurs (sommigen werden zelfs telefoonvriendinnen), de spanning om elke keer weer de deadlines te halen, en dan een concreet product voor je te zien liggen, ik had de afgelopen acht jaren niets leukers en zinvollers kunnen bedenken. Ik wens de nieuwe hoofdredacteur Marijke Huisman veel plezier en succes toe met de voortzetting van *Historica*.

Zonneke Matthée

De eeuwige slingerslag

Carry van Bruggen (1881-1932), schrijfster en filosofe

Judith de Raat

Het lijkt voor de hand te liggen dat iemand die over 'brandende vrouwenkwetsies' schreef en de gangbare conventies tussen mannen en vrouwen aan de kaak stelde, bij de georganiseerde vrouwenbeweging thuishoorde. Toch is het tussen de vrouwenbeweging en Carry van Bruggen nooit iets geworden. Ondertussen deed ze met een zeker gemak alles waar de vrouwenbeweging fel voor streed: ze voedde haar kinderen alleen op en verdiende haar eigen salaris. Carry van Bruggen werd een bekend schrijfster van veelbesproken en veelgelezen romans. Daarnaast werd zij een bekende persoonlijkheid door haar lezingen en haar journalistieke werk. Van Bruggens werk is vaak autobiografisch geïnterpreteerd, maar dat was zeer tegen haar zin. Een van haar uitspraken hierover luidde: "Ik belijd mezelf altijd. Maar dit mag niet over 't hoofd gezien worden: dat ik van mezelf slechts vertel wat ik algemeen menselijk in me vind."

Carry van Bruggen is de schrijversnaam van Carolina Lea de Haan. Zij werd op de eerste dag van het jaar 1881 geboren. Op de laatste dag van datzelfde jaar werd haar broer Jacob Israël de Haan geboren, die eveneens een schrijver van belang zou worden. Zij waren kinderen van joodse ouders. Carry van Bruggen schrijft in bijvoorbeeld *De Verlatene* (1910) en in *Het huisje aan de sloot* (1921) over haar jeugd, waarbij zowel de liefdevolle als de beklemmende momenten aan het licht treden.

Het joodse milieu waarin zij opgroeide, was een van de eerste zaken waaraan Carry van Bruggen zich ontworstelde. Volgens haar was het jodendom een 'collectiviteit' die haar niet de ruimte kon geven die ze nodig had. Deze opvatting keert in haar leven en in haar werk telkens terug. Bijna ieder verband dat mensen aangaan, wordt door haar veroordeeld als een collectivisme dat de mens het zicht belemmert op zijn ware bestemming: de Eenheid.

Haar breuk met haar ouderlijk milieu was uitermate rigoureuus: ze trouwde met een gescheiden, niet-joodse man, die journalist was bij een socialistisch dagblad, Kees van Bruggen (1874-1960). Ook uit dit huwelijk en de inzet voor het socialisme zou Carry van Bruggen zich losmaken; het eerste strandde, het tweede werd door haar ontmaskerd als wéér een "Eenheid-ontvluchtende collectiviteit."

Na de scheiding hield zij de naam aan waaronder zij inmid-

dels bekend was geworden. Vanaf dit moment zorgde zij als schrijver en spreker voor het inkomen waar zij met haar twee kinderen van leefde, ook toen ze in 1920 trouwde met Aart Pit. Zo werd ze iemand die behalve uit gedrevenheid ook schreef om ervan te kunnen leven, hetgeen de werkdruk natuurlijk verminderde. In 1928 stortte ze in. Ze werd met zware depressies opgenomen in rusthuizen, kon af en toe naar huis, maar werd niet meer beter. Op 16 november 1932 overleed ze aan de gevolgen van een overdosis slaapmiddelen.

Wisselende waardering

Enkele jaren voor haar dood verscheen Carry van Bruggens laatste roman, *Eva* (1927). Vanaf 1907 had zij onafgebroken romans en filosofisch werk gepubliceerd, hetgeen een indrukwekkende publicatielijst oplevert: er verscheen elk jaar wel een boek van haar hand.

Tijdens en na haar leven heeft het Carry van Bruggen en haar werk nooit aan belangstelling ontbroken, zij het dat deze belangstelling een golvende beweging kent. De laatste opleving van deze interesse dateert van de jaren rond 1980. In 1979 verscheen een dikke band met daarin vijf romans van Carry van Bruggen. De aanzet tot deze uitgave was een jaar daarvoor gegeven door Jan Fontijn en Diny Schouten, die in de reeks 'De Engelbewaarder' een deel aan deze schrijfster hadden gewijd. De twee boeken raakten, ook na herdrukken,

snel uitverkocht.

Bij verschijning mochten Van Bruggens romans doorgaans op waarderende kritieken rekenen. Met name *Eva* (1927) bezorgde haar een plaats in de Nederlandstalige literaire canon: door de literaire kritiek werd het boek vrijwel unaniem bestempeld als haar beste roman, waarin al haar eerdere thema's aan de orde komen en in een nieuwe synthese opgenomen worden. Haar filosofische studies *Prometheus* (1919) en *Hedendaags Fetisjisme* (1925) vallen op in haar uitvoerige bibliografie. Carry van Bruggen moest moeite doen om voor deze werken een uitgever te vinden en kreeg er nauwelijks enige reactie op. De uitsluitend mannelijke recensenten vonden het beter er niet publiekelijk op in te gaan en spraken er onderling op neerbuijgende toon over. Een vrouw die een filosofisch werk schreef en bovendien niet gestudeerd had, was ze een doorn in het oog. De waardering, jaren later, van Menno ter Braak voor *Prometheus* heeft merkwaardige gevolgen gehad: men ging juist dit boek zien als haar meest belangrijke werk. Hierdoor raakten de romans bijna vergeten, terwijl deze een interessante en consistente thematiek laten zien.

De "invloeden van de tijd"

Carry van Bruggen kon het werk van een groot deel van haar collega's niet waarderen. De Beweging van Tachtig domineerde het literaire klimaat rond de eeuwwisseling. Zij miste in de literatuur een 'inhoud', ze vond dat er 'beschrijvingskunst' werd bedreven, waarbij zij zich niet thuis voelde. Ze had een uitgesproken oordeel over waar het de meeste van haar tijdgenoten aan ontbrak: "achtergrond van idee en wereldbeschouwing, bespiegeld inzicht, zelfkennis en mensenkennis." Dit oordeel deelde Carry van Bruggen met anderen; er was een wending op komst. Een belangrijke aanzet tot verandering was al gegeven door Frederik van Eeden, die te kennen gaf dat hij in de kunsten naast het esthetische ook het ethische wilde. Ook Frans Coenen was voor haar literaire ontwikkeling belangrijk. Carry van Bruggen omschreef deze ontwikkeling als een "ontgroeidheid uit de naturalistische dwang", een "losmaking van de invloeden van de tijd". Het schrijven van de roman *Heleen* (1913) ziet ze zelf als het vinden van haar eigen stem en dus als het eigenlijke begin van haar literaire loopbaan. Vanaf die tijd werkt ze aan haar inhoudelijk hecht samenhangend oeuvre. In het overgrote deel van haar boeken is de hoofdpersoon een vrouw, die strijdt met zichzelf en haar omgeving. Haar

personages komen tot leven door de nauwkeurige beschrijving van hun gedachten en gevoelens. Ook de beschrijvingen van de omgeving, het milieu, het gezin of het landschap staan vaak in dienst van deze 'innerlijke monoloog'; ze dragen in het algemeen bij aan de sfeer tekening en gemoedstoestand van de hoofdpersoon.

Dat moet niet autobiografisch worden geïnterpreteerd, maar als haar belangrijkste literaire thematiek: de verhouding van het individu ten opzichte van de medemensen en de samenleving, en in ruimer opzicht: de plaats van de mens in de kos-

mos. Haar personages struikelen over conventies die de eigen ontwikkeling belemmeren en twijfelen tussen zelfbepaling en zelfopoffering. Die moeizame plaatsbepaling heeft een pendant in het leven van de schrijfster zelf: zij werd gezien als een individualiste die overal buiten stond, maar zij zag zichzelf als iemand die het algemeen menselijke zocht. Juist via haar individualisme zocht ze naar het algemeen overstijgende.

Doodsangst en levensdrift

Een typerend onderdeel van haar romans is het thema van de slingerslag. In de roman *Eva* keert dit steeds terug, hoewel het pas in het zesde van de acht hoofdstukken omschreven wordt: "Ga naar buiten, in een nacht als deze. Dan zal je de slingerslag voelen. Dan zal je met alles één zijn, in de slingerslag gevangen. En neemt de slinger je mee naar links, dan veracht je het leven en je ruikt aan je keten (-). En neemt de slinger je naar rechts, dan haat je de dood en je klemt je aan het leven (-). En buiten de slingerslag is er niets.

(-) Maar dit is geen vlucht. Ik wil mij in de slingerslag weten, blijven weten - willoos, doelloos, bestemmingsloos in de ondoorgrondelijke slingerslag - ik geloof niet dat verder een mens kan komen, of vrijer kan worden. Is dit dan, dit - is dit die Waarheid, waarvan geschreven staat, dat ze ons vrijmaken zal?"

De slingerslag is, in de opvatting van Carry van Bruggen, een even noodzakelijke als tragische beweging die het leven van alle mensen tekent. Alle mensen verlangen naar de Eenheid (of God), waar ze uit voortkomen en waar ze naar terugverlangen. Als ze vorderingen maken op deze tocht wordt duidelijk dat de eventuele aankomst tevens de ondergang van de betreffende persoon inhoudt. Dat brengt doodsangst met zich mee, die de levensdrift weer aanwakkert. Met behulp van die levensdrift stort de mens zich dan weer in allerlei vormen van tijdelijke afleiding, totdat opnieuw het besef toeslaat dat dit

Het themanummer over Carry van Bruggen:
De Engelbewaarder nr. 13, samengesteld door
Jan Fontijn en Diny Schouten. Amsterdam, 1978

hem enkel afhoudt van zijn ware bestemming en zo de beweging weer in gang gezet wordt. Alle mensen zitten gevangen in deze slingerslag. De bewegingen geven geen enkele rust. Enkel de aankomst in de "eeuwige Beweging", de Eenheid of God, geeft rust en maakt de mens vrij. De dood is hiermee de rust en de bevrijding bij uitstek. Het thema van de slingerslag laat zien hoe filosofie en religiositeit in Van Bruggens denkbeelden met elkaar verweven waren.

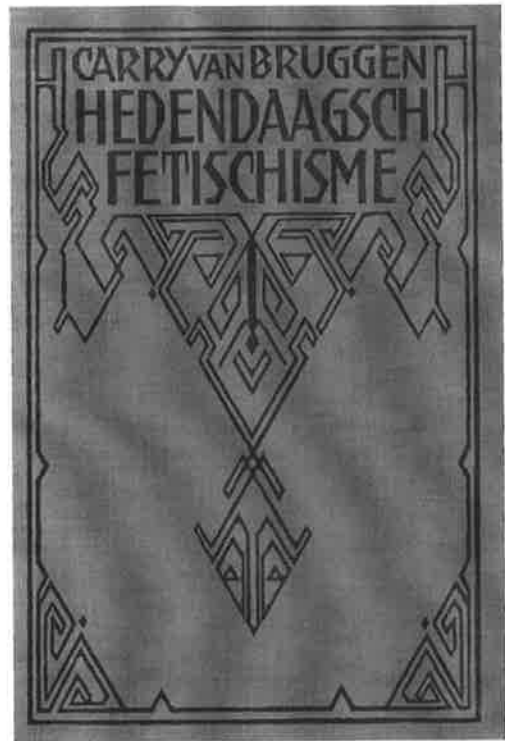
Religieuze filosofie

De historicus Jaap Meijer typeerde Carry van Bruggen als iemand die "wijsbegeerte beleed als een geloof". Hiermee typeerde hij behalve haar hoge inzet (denken was voor haar een spel op leven en dood) tevens de inhoud van haar neoplatoons getinte filosofie. Een belangrijke plaats in haar filosofie werd ingeruimd voor metafysica, het terrein bij uitstek waar theologie en filosofie elkaar raken. Volgens Carry van Bruggen werden godsdienst en filosofie geboren uit dezelfde toestand van de mens, namelijk uit "(-) onze nood, uit het eeuwig verlangen naar Eenheid van de geest, die zich uit haar oorspronkelijk verband voelt losgestoten, en zijn afzonderlijkheid niet dragen kan – het is in alle reiken en jagen en hunkeren naar het "Absolute" met de wereldzatheid en levensmoeheid, die daaruit voortvloeien." Deze hartstochtelijke, zoekende, twijfelende mens, zoals in *Prometheus* beschreven, komt tot leven in haar romans.

Hoe religieus haar inspiratie misschien ook was, Carry van Bruggen had een grote afkeer van elke georganiseerde vorm van godsdienst. Godsdienst was iets voor de 'kudde'. Ook in haar afwijzing van de academische theologie was ze scherp. Ze was van mening dat deze mijlenver verwijderd was van dat wat zij het "oorspronkelijke christendom" noemde, een ideale toestand waarvan zij sporen vond in het Nieuwe Testament. Vooral de brieven van Paulus waren haar lief: hierin vond zij haar eigen eenheidsdenken terug. Haar afwijzing van het joodse milieu van haar kindertijd en van godsdienst in het algemeen, betekende niet dat zij denkbeelden die hieraan ontleend waren of hiermee samenhangen, vermeed. Integendeel: haar werk is er vol van. Zij ging zelf buiten iedere georganiseerde vorm van geloof staan, maar behield volgens eigen zeggen wel haar "religieuze natuur". Dat blijkt ook uit haar romans, waarin zij veelvuldig bijbelse namen, thema's en verwijzingen gebruikt. Dat is natuurlijk geen toeval, maar een bewuste keuze van de schrijfster. Zij maakte gebruik van deze taal om duidelijk te maken dat het haar niet om één persoon ging, maar om alle mensen. Zoals het in de bijbel over alle mensen gaat, zo wilde ook zij het over iedereen hebben. Deze universalistische tendens in haar werk gaf zij invulling door een van haar belangrijkste personages Eva te noemen en in de roman tal van symbolen en verwijzingen te stoppen, waarmee het voor de lezer bekende bijbelse verhaal een verrassende nieuwe kleur kreeg. Eva staat hierbij voor 'de vrouw', voor alle vrouwen. Carry van Bruggen zette de lezer in haar roman een 'nieuwe Eva' voor. De nieuwe invulling bevatte tevens een belangrijke correctie van de (gangbare, christelijk-geïnspireerde) opvatting over vrouwen. Carry van Bruggen had uitgesproken ideeën over 'de vrouw'; waar zij geluk en vervulling kon vinden, wat haar taak en rol was, wat haar bestemming was. Zij was hierin, uiterst modern te noemen. Zo was zij onder meer van mening dat het moederschap niet de hoogste bestemming van de vrouw was, terwijl het in haar tijd niet gebruikelijk was hier openlijk voor uit te komen. Dit gedachtegoed verwerkte zij ook in haar romans.

Het werk, niet de persoon

Carry van Bruggen heeft bijzonder weinig persoonlijke documenten nagelaten. Zij was er fel op tegen dat de persoon van de schrijver op de voorgrond zou treden en dat op basis daarvan het werk beoordeeld werd. In de laatste jaren van haar

Omslag Hedendaagsch fetischisme uit 1925

leven vernietigde ze veel persoonlijke papieren en brieven zelf, andere zijn verloren gegaan bij een brand in de woning van haar tweede echtgenoot. Dit gebrek aan persoonlijke gegevens, in combinatie met de stijl van de romans (met daarin veel aandacht voor de gedachtenwereld van de vrouwelijke hoofdpersoon), hebben biografen ertoe gebracht haar werk als autobiografie te lezen. Carry van Bruggen heeft zich fel verzet tegen een dergelijke interpretatie. Ze wilde niet iets persoonlijks schrijven; ze wilde het hebben over het algemeen menselijke. Daarbij was ze de klassieke mening toegedaan dat zelfkennis een voorwaarde was voor mensenkennis. Ze bleef een buitenbeentje. De al eerder genoemde invloed van Menno ter Braak in de literaire oordeelvorming over Carry van Bruggen was ook hier merkbaar. Hij had gezegd dat zij op de eerste plaats een filosofe was, en daarnaast had hij haar een "individualiste" genoemd; een oordeel dat men zou toepassen op haar werk. Hier was, zo meende men, een individualiste aan het woord die het over haar persoonlijke zieleroeselen had. Deze 'individualiste' schreef dus 'autobiografische' romans. Een combinatie van twee misvattingen, die de receptie van haar werk in hoge mate bepaald heeft.

Judith de Raat studeerde theologie en religiestudies aan de Katholieke Universiteit Nijmegen. Dit artikel is mede gebaseerd op de doctoraalscriptie van de auteur, getiteld Een vloek en een zegen. Over Carry van Bruggen (Nijmegen 1999).

Literatuur

- Jaap Meijer, *Waar wij ballingen zijn. Essays over joodse letterkundigen in Nederland*. 's Gravenhage/Rotterdam, 1968.
- J. Fontijn en D. Schouten, (samenst), *Carry van Bruggen. Een documentatie*. 's Gravenhage, 1985.
- R. van Emden (red.), *...die mij niet gemaakt heeft tot man... Joodse vrouwen tussen traditie en emancipatie*. Kampen, 1986.
- M.A. Jacobs, *Carry van Bruggen. Haar leven en literair werk*. Gent, 1962.
- J.M.J. Sicking, *Overgave en verzet. De levens- en wereldbeschouwing van Carry van Bruggen*. Groningen, 1993.

Vrouw of dichter?

De waarderingsgeschiedenis van Sulpicia

Susan Claessen

Romeinse dichtersessen zijn een zeldzaam verschijnsel. De weinigen die er zijn, zijn eenzijdig en vanuit een mannelijke invalshoek geïnterpreteerd. Zo werd de poëzie van een vrouwelijke dichter als Sulpicia lange tijd enkel gewaardeerd als simpel, gevoelig en emotioneel. Susan Claessen laat zien hoe de waardering van Sulpicia's werk eeuwenlang is bepaald door haar vrouwelijkheid. Een meer tekstgerichte benadering levert echter een heel ander oordeel van Sulpicia's werk op. Dan blijkt dat Sulpicia op verrassende wijze speelde met mannelijkheid en vrouwelijkheid in haar elegische gedichten over een ontlukende romance.

In de eerste eeuw voor Christus leefde de Romeinse dichteres Sulpicia. Van deze nicht van de generaal en consul Messalla zijn zes complexe liefdesgedichten overgeleverd, waarin vanuit een onconventioneel vrouwelijk perspectief openhartig over de ontwikkeling van een romance tussen haar en een onbekende man met de naam Cerinthus verteld wordt. De gedichten behoren tot de elegische traditie. Hoewel de elegie al een subversief en onconventioneel genre is, gaat Sulpicia nog een stap verder in het spel met conventionele opvattingen over mannelijkheid en vrouwelijkheid.

Sulpicia's gedichten zijn lange tijd ondergewaardeerd. Opvattingen van vooral mannelijke critici over de vrouwelijkheid van de auteur hebben een volwaardige beoordeling van het Latijn verhinderd. Vanuit een androcentrische invalshoek kwamen commentatoren tot stereotiepe interpretaties van het meisje Sulpicia (*puella*), en niet tot beoordelingen van een volwaardige elegische dichteres (*elegiaca*). De eigenschappen die aan een jonge vrouw werden toegeschreven, zoals "simpel, gevoelig en emotioneel", werden ook gebruikt voor de beoordeling van haar gedichten. Het gevolg van deze denkwijze was een eeuwenlange misinterpretatie en onderschatting van haar werk.

Een eerste probleem in de waardering van de elegieën is dat Sulpicia tot 1835 niet als auteur erkend werd. De gedichten zijn overgeleverd in de *Appendix Tibulliana* en werden traditioneel toegeschreven aan mannelijke auteurs als Tibullus en Ovidius. Traditioneel, omdat geloofd werd dat vrouwen niet konden schrijven. Onder andere door deze misvatting is modern historisch onderzoek pas laat op gang gekomen. Dit onderzoek maakt evenwel duidelijk dat er geen reden is om te twijfelen aan de authenticiteit van een vrouwelijke auteur Sulpicia. Ook in de Romeinse traditie waren vrouwen literair

Mozaïek uit Pompeji. Bron: Tweeëndertig Latijnse verzen. Gedichten uit het oude Rome. Baarn, 2000.

actief. Bovendien noemt de lyrische ik-persoon in de gedichten zich bij naam (Sulpicia, dochter van Servius) en zijn de gedichten vanuit een vrouwelijk perspectief geschreven.

In de volgende fase van Sulpicia's waarderingsgeschiedenis werd het auteurschap in theorie wel aan Sulpicia toegewezen, maar bleven filologen in de praktijk zoeken naar de man achter de dichteres. Met andere woorden: ze kon het niet zelf hebben bedacht. Een man, broer of andere dichter uit de literaire kring rondom Messalla moest haar hebben geholpen. En toen ze als auteur erkenning kreeg, was er geen sprake van een volwaardige waardering, omdat ze als een eenling een plaats buiten de traditie kreeg.

Witte raaf

Het beoordelen van deze witte raaf -Sulpicia is een van de weinige Romeinse dichters van wie werk is overgeleverd - is gecompliceerd. Vergelijken met andere teksten van Romeinse vrouwelijke auteurs is niet mogelijk, bovendien bestaat er geen ander werk van haar waarmee deze gedichten vergeleken kunnen worden. Wanneer de aandacht echter verschuift van de vrouwelijke amateuristische auteur naar de bijzondere gedichten komt er aandacht voor Sulpicia's plaats in het genre de elegie.

Enkele kenmerken van dit genre zijn een standaardmetrum, vaste thema's en conventies. Ook krijgen zowel de vrouw als de man een bijzondere identiteit aangemeten, namelijk de vrouw als actieve minnaar en de man als passieve beminde. De vrouw lijkt een centrale plaats te krijgen, maar eigenlijk gaat het nog steeds om de man en zijn gevoelens. Sulpicia doorbrak deze vaste conventies. Zij gaf de vrouw niet alleen echt de touwtjes in handen, maar zij verzette zich in haar gedichten ook tegen de traditionele Romeinse opvattingen over vrouwelijkheid. Haar poëzie wordt dan ook gekenmerkt door een spanning tussen mannelijke en vrouwelijke rollen en door onconventionele thematische en syntactische vernieuwingen.

Thematisch vernieuwend in Sulpicia's poëzie is dat de vrouwelijke ik-persoon niet trouw, passief en kuis thuis zit, maar actief op liefdespad gaat. In de gedichten laat ze duidelijk en eigenzinnig merken wat ze wel en wat ze niet waardeert, zoals een uitstapje op haar verjaardag of de ontrouw van Cerinthus. Ook maakt Sulpicia geen gebruik van 'mannelijke' metaforen uit de politieke of militaire wereld. Zij gebruikt daarentegen metaforen uit de 'vrouwenwereld', zoals de nadruk op een goede reputatie of een ingetogen seksuele moraal. Zo bekent ze in een gedicht dat ze er spijt van heeft haar passie voor hem te hebben verborgen. Op syntactisch niveau blijkt uit de vervlechting van retorische ideeën, technieken uit het epigram en bijzondere constructies dat Sulpicia over een goede taalbeheersing beschikte. Ook zijn er veel ironische dubbelzinnigheden, woordgrapjes en enjambementen. Ter illustratie is hierbij een vertaling van het eerste gedicht afgedrukt, dat een publieke bekendmaking van haar affaire is.

Ten slotte kwam de liefde toch, al zou haar aard
beter verborgen worden dan geopenbaard.
De mingodin was door mijn liedjes zo ontroerd
dat zij die man recht in mijn armen heeft gevoerd.
Venus heeft mij verhoord: mijn vreugde mag bekend
worden gemaakt door wie dit zelf nooit heeft gekend.
Ik wil mijn brieven niet verzegelen, zodat
geen ander ze zou kunnen lezen vóór mijn schat.
Mijn misstap spijt mij niet, komedie spelen stoort
me wel. Ik was hem waard en hij mij, zeg het voort!

Pyrrhusoverwinning

Een belangrijk kenmerk van Sulpicia's elegieën is de doorwroetheid van haar Latijn. De vraag of er een relatie bestaat tussen de oordelen van critici over de vrouwelijkheid van Sulpicia en het niveau van haar Latijn is dan ook gerechtvaardigd. Met de critici bedoel ik alle filologen, classici en anderen die vanaf 1838 tot en met 1999 een commentaar of artikel over Sulpicia geschreven hebben. Deze critici zijn door middel van een ideaaltypische beschrijving in vier groepen in te delen.

De oordelen van de eerste groep kenmerken zich door een sterke verbondenheid tussen opvattingen over de vrouw en over het Latijn. Commentatoren uit de negentiende en het begin van de twintigste eeuw zijn de eersten die het auteurschap aan Sulpicia toekennen. Een rode draad in deze groep is het begrip 'vrouwelijk Latijn' en het geloof in een vrouwen-taal. Vrouwen zouden gebruik maken van een aparte, op zichzelfstaande en minderwaardige taal. Wat deze vrouwen-taal precies inhoudt, wordt niet beschreven. Het komt er echter op neer dat deze critici a priori vinden dat vrouwen niet kunnen schrijven. Aangezien de auteur vrouw is, moet het werk ook vrouwelijk zijn, dat wil zeggen spontaan, expressief en emotioneel. Het is duidelijk dat een kritische blik ten aanzien van de eigen opvattingen over vrouwelijkheid ontbreekt. Deze groep staat onder invloed van de romantische ideeën over de samenhang tussen de biografie van de auteur en de expressiviteit van het werk. Het onderzoek beperkt zich tot de biografie van Sulpicia en de ontwikkeling van de liefdesaffaire. Een inhoudelijke analyse van de tekst ontbreekt. Kenmerkend is een ambivalent eindoordeel: het 'typisch vrouwelijke' Latijn wordt negatief beoordeeld (namelijk een verwarrend idioom en een amateuristische grammatica), terwijl de 'typisch vrouwelijke' spontaniteit, eenvoud en emoties wel positief gewaardeerd worden.

In de tweede groep stappen critici af van de term 'vrouwentaal'. Zij hebben kritiek op hun voorgangers en richten zich meer op de tekst dan op de auteur. De tekst wordt nu in de elegische traditie geplaatst en de historische waarde wordt erkend, maar dit is eigenlijk niets meer dan een Pyrrhusoverwinning. Omdat critici nog niet hun eigen ideeën over vrouwelijkheid bekritisieren, zijn hun oordelen nog steeds verbonden met de vrouwelijkheid van de auteur. Het geloof in een aparte vrouwenpsychologie leeft onderhuids door. Oordelen als oprecht, amateuristisch, onbeholpen en 'typisch spreektaal' zijn aan de orde van de dag. Deze misvatting zal lang blijven bestaan.

Pas in 1979 slaagt de derde groep, onder leiding van Santirocco, erin zich los te maken van oordelen als 'vrouwentaal' of 'psychologie', door de band tussen de vrouwelijkheid van de auteur en het Latijn door te knippen. Er kan gesproken worden van een breuk in de waarderingsgeschiedenis. Het Latijn en niets anders dan het Latijn staat centraal, waarbij de vrouwelijkheid van de auteur buiten de beoordeling blijft. Sulpicia wordt niet meer gezien als een amateur-dichteres van gelegheidsgedichtjes, maar als een dichteres met een plaats in het poëtische genre en de elegische traditie. De bijzondere stijl en syntaxis van het Latijn wordt zorgvuldig geanalyseerd. Werden deze door eerdere commentatoren afgedaan als vrouwelijk, deze groep laat zien dat Sulpicia's stijl en syntaxis juist getuigen van een professionele techniek, logische constructies en een uitstekende taalbeheersing.

In de vierde groep wordt de vrouwelijkheid van de auteur door academische feministische commentatoren als Pomeroy en Hallett weer betrokken bij het oordeel. Voorop staan de uniciteit van Sulpicia als Romeinse dichteres en haar historische waarde, en er wordt minder waarde gehecht aan een analyse van het werk. Er is wel veel aandacht voor onderzoek van randgebieden, zoals de rol van de elegische minnares en seksualiteit. In plaats van een onderwaardering van Sulpicia

Fresco uit Pompeji. Bron: Tweeëndertig Latijnse verzen. Gedichten uit het oude Rome. Baarn, 2000.

is er hier in sommige gevallen sprake van een overwaardering. Enkel haar bijzondere positie als vrouw zorgt al voor een positieve waardering van het werk.

Leeshouding

De waarderingsgeschiedenis van Sulpicia laat zien dat de aandacht van critici ofwel uitging naar de persoon Sulpicia ofwel naar haar teksten. De critici hadden bovendien óf een kritische houding ten aanzien van vrouwelijkheid óf het ontbrak hen aan enige reflectie op dit thema. In de eerste groep zorgde een onkritische houding ten aanzien van het eigen beeld van vrouwelijkheid voor nadruk op de vrouwelijkheid van de auteur. In de tweede groep kon ondanks een onkritische blik toch de nadruk op de tekst liggen; helaas waren misvattingen over vrouwelijke auteurs nog aan de orde van de dag. Pas in de groep van Santirocco werd een kritische houding ten aanzien van de eigen opvattingen over vrouwelijkheid gecombineerd met het bestuderen van de tekst. In de laatste groep zorgde een bewustheid van het eigen beeld van vrouwelijkheid er juist voor dat de vrouwelijkheid van de auteur weer benadrukt werd.

In een afgewogen interpretatie van Sulpicia's werk zouden drie essentiële punten aan bod moeten komen. De commentator moet in de eerste plaats kritisch naar de ideeën van voorgangers kijken. Ook moet hij/zij zich bewust zijn van de eigen ideeën over vrouwelijkheid en deze kunnen expliciteren. Hiermee kan een onder- of een overwaardering van de vrouwelijkheid van de auteur voorkomen worden. Een geheel

neutrale benadering - voorzover mogelijk - doet echter afbreuk aan de bijzondere waarde van de tekst. Een optimale leeshouding bestaat uit een tekstgerichte benadering, met aandacht voor de filologische kant, die de tekst in de traditie plaatst en aandacht schenkt aan vernieuwingen en bijzonderheden. Daarbij kan de unieke positie van Sulpicia en het belang van haar werk niet over het hoofd gezien worden.

Susan Claessen studeerde *Klassieke Talen* aan de Universiteit Leiden. Momenteel werkt zij als docente Latijn en Grieks in Den Haag en studeert zij *Algemene Literatuur Wetenschappen*.

Literatuur

- C. Belsey en J. Moore (red.), *The Feminist Reader. Essays in Gender and the politics of Literary Criticism*, Cambridge, 1989.
 - E.A. Hemelrijk, *Matrona docta. Educated women in the Roman élite from Cornelia to Julia Domna*. London, 1999.
 - S. en V. Probst, 'Frauendichtung in Rom: Die Elegien der Sulpicia', in: *Altsprachliche Unterricht* 35(1992)6, pp. 19-36.
 - N.S. Rabinowitz en A. Richlin (red.), *Feminist Theory and the Classics*. New York/London, 1993.
 - M.S. Santirocco, 'Sulpicia Reconsidered', in: *Classical Journal* 74(1979), pp. 229-239.
- <http://www.uky.edu/AS/classics/sulpicia-anth.html>

Richtlijnen voor auteurs

Een artikel voor *Historica* bevat:

- * een titel, ondertitel, een korte *lead* (pakkende introductie die aan het artikel voorafgaat) en enige tussenkopjes
- * een korte literatuuropgave (van ten hoogste tien titels).
Titelbeschrijving boek:
Elsbeth Etty, *Liefde is heel het leven niet. Henriette Roland Holst 1869-1952*. Meppel, 1992.
Titelbeschrijving artikel:
R. Dekker, 'Vrouwen in middeleeuwen en vroegmodern Nederland',
in: G. Duby en M. Perrot, *Geschiedenis van de vrouw III. Van Renaissance tot de moderne tijd*. Amsterdam, 1992, pp. 415-443.
- * géén noten
- * enige personalia van de auteur (een of twee zinnen, met daarin o.a. vermeld naam, functie) en het adres van de auteur
- * enige illustraties met onderschriften, én bronvermelding (per pagina een illustratie), digitaal aangeleverde illustraties bij voorkeur wegschrijven als tiff- of eps-bestand.
- * de officiële spelling (volgens het Groene Boekje)
- * een artikel van drie pagina's bevat maximaal 2300 woorden; een twee pagina's tellend artikel 1500 woorden, een recensie (een pagina) 800 woorden
- * citaten staan tussen dubbele aanhalingstekens ("en"), in andere gevallen worden enkele aanhalingstekens ('en') gebruikt.

Aanlevering van kopij:

- * de kopij wordt naar het redactieadres gestuurd op floppy, vergezeld met een uitdraai. Gebruik WPP 5.1 of Word, en vermeld welk tekstverwerkingsprogramma is gebruikt.

Deadlines:

- februarinummer: 1 oktober
- juninummer: 1 februari
- oktobernummer: 1 juni

“Een nieuwe fase voor de beweging”

Officiële erkenning van de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht in Deventer

Lamberthe de Jong

Zaterdag 18 juli 1914 was een glorieuze dag voor de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht. Tijdens de jaarlijkse Zomervergadering werd de Vereeniging voor het eerst officieel ontvangen, en wel door het gemeentebestuur van de provincieplaats Deventer. Met deze ontvangst “trad de beweging voor vrouwenkiesrecht een nieuwe fase in,” zoals Aletta Jacobs het in haar toespraak zei. “Daarvoor werd men weliswaar ook door de overheid ontvangen, maar dan in de vorm van een veldwachter of andere politie-autoriteit om het publiek te beschermen.” Lamberthe de Jong zocht uit waarom de eerste officiële ontvangst van de VvVK in Deventer plaatsvond, en constateerde dat mejuffrouw V.C. van der Meer van Kuffeler en Kamerlid H.P. Marchant sleutelfiguren waren.

In Deventer bestond sinds 10 mei 1906 een actieve afdeling van de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht. De Vereeniging zelf werd opgericht in 1894 en stond onder leiding van Aletta Jacobs. De Deventer afdeling werd geleid door mejuffrouw V.C. van der Meer van Kuffeler (1860-1934).

Behalve presidente van de Deventer afdeling, was zij tevens tweede vice-presidente in het hoofdbestuur van de VvVK.

Vrouwteje Cornelia, ofwel ‘Cor van Kuffeler’, werd in 1860 geboren in Rhenen en ze was afkomstig uit een adellijk milieu. Ze woonde later in Dordrecht waar zij diverse onderwijs-aktes behaalde (hoofdakte, L.O. Duits, Engels, Frans en M.O. Geschiedenis). In 1891 verhuisde ze naar Deventer, waar ze hoofd werd van een openbare ULO voor meisjes en cursussen gaf aan fabrieksmeisjes. In 1897 had zij al contact met de secretaresse van de VvVK, Elise Haighton, die in Deventer op bezoek was vanwege de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid en er een plaatselijk comité wilde oprichten. Het ligt voor de hand dat mejuffrouw Van der Meer van Kuffeler als belasting betalende vrouw die niet mocht stemmen, lid is

geworden van de VvVK en in Deventer medestanders heeft gevonden.

De openbare oprichtingsvergadering in de Bovenzaal van Sociëteit De Hereeniging werd voorbereid door twee bestuursleden van de afdeling Zwolle en een “actief lid uit Deventer”, vermoedelijk mejuffrouw Van der Meer. Aletta Jacobs kwam speciaal voor de gelegenheid uit Amsterdam en hield een lezing, getiteld ‘Wat eischt het algemeen Belang’. Daarna sprak Martina Kramers, eveneens van het Hoofdbestuur, over de ‘Taak der Vrouw in de Maatschappij’. Na de pauze kwam er een bestuur tot stand, bijna geheel bestaande uit werkende, niet gehuwde vrouwen en er gaven zich 21 nieuwe leden op. Van de oprichting werd melding gemaakt in de *Deventer Courant*. Het *Deventer Dagblad* schreef echter alleen over de oprichting van afdeling Deventer van de Nederlandsche Maatschappij ter Bescherming van Dieren, die toevallig tegelijkertijd en in hetzelfde gebouw plaatsvond.

Zes jaar later, op zaterdag 15 juni 1912, hield de afdeling een grote Propagandabijeenkomst waarvoor vijfduizend exemplaren van een

Vrouwtje Cornelia van der Meer van Kuffeler (1860-1934).

Bron: Gedenkboek bij het 25-jarig bestaan van de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht, 1894-1919. Amsterdam, 1919.

Propagandablad gratis verspreid werden. Gezien de grote oplage heeft heel Deventer er zeker kennis van kunnen nemen. Van de afdeling zijn geen archieven meer, maar dankzij deze uitgave weten we dat de afdeling op dat moment tweehonderd leden telde. Van der Meer van Kuffeler (op dat moment geen bestuurslid) vond dat te weinig en deed in het blad een oproep tot ledenwerving. Op de bijeenkomst werd er een inleiding gehouden over het Congres van de Wereldbond voor Vrouwenkiesrecht en speelde een oud-bestuurslid enkele pianostukken.

Een jaar na de Propagandabijeenkomst was mejuffrouw Van der Meer opnieuw presidente. Inmiddels was zij haar baan kwijtgeraakt, omdat haar ULO voor meisjes in september 1912 werd samengevoegd met een jongensschool. Zij werd gepasseerd als hoofd en kreeg wachtgeld. Ze werd wel benoemd als lid van de Commissie van Toezicht op het Lager Onderwijs in Deventer, een functie die ze tot 1920 vervulde. Een voordeel van de wachtgeldregeling was dat ze opeens veel tijd kreeg en die heeft ze nuttig besteed, namelijk aan privaattlessen en "maatschappelijk werk", zoals ze haar bezigheden voor de vrouwenbeweging in een sollicitatiebrief van 23 juli 1920 omschreef. Ze werkte bijvoorbeeld mee aan de historische afdeling van de tentoonstelling *De Vrouw 1813-1913* en werd tweede vice-presidente in het hoofdbestuur van de VvVK. Ook gaf ze landelijk lezingen over het vrouwenkiesrecht, tegen een reis- en onkostenvergoeding.

Waarom Deventer?

Mejuffrouw Van der Meer van Kuffeler had alle tijd om voor de VvVK de jaarlijkse Zomervergadering van 18 en 19 juli 1914 voor te bereiden, en ze zal zeker Deventer als locatie hebben voorgesteld. Bovendien werd het verzoek van het afdelingsbestuur aan het gemeentebestuur van Deventer om de delegatie van de VvVK officieel te ontvangen gehonoreerd. Waarom stemde Deventer toe, terwijl de VvVK in haar geschiedenis nog nooit door de (lokale) overheid was ontvangen?

Ten eerste was de plaatselijke politiek in 1914 de strijd voor het vrouwenkiesrecht goedgezind. De gemeenteraad van 21 leden bestond vooral uit partijen die voor algemeen kiesrecht waren: zes leden waren lid van de Vrijzinnig-Democratische Bond, drie van de Volkspartij, vijf behoorden tot de Vrij-Liberalen en drie tot de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij. De overigen waren afgevaardigden van de Anti-Revolutionairen en van de Rooms-Katholieke Staatspartij, beide geen voorstander van vrouwenkiesrecht.

Ook het Kamerlid mr. Hendrik Pieter Marchant (1869-1956) zal een rol hebben gespeeld. Hij was geboren en getogen in Deventer, studeerde in Leiden en kwam in 1894 weer naar Deventer als advocaat. Hij werd lid van de gemeenteraad en bekleedde daarna de functie van wethouder. In 1900 werd hij Kamerlid voor Deventer en verhuisde hij naar Den Haag, maar Marchant bleef kind aan huis in de Deventer politiek. Zijn partij (VDB) had het algemeen kiesrecht voor mannen en vrouwen in haar programma staan. Marchant zelf verdedigde in 1894 bij zijn promotie als stelling het kiesrecht voor de vrouw. In 1919 zou hij als fractieleider van de VDB uiteindelijk het wetsontwerp voor het actieve vrouwenkiesrecht door de Kamer loodsen. Het Kamerlid was tevens bevriend met Aletta Jacobs en haar echtgenoot C.V. Gerritsen, beiden lid van de VDB. Behalve Marchant stond ook de burgemeester van Deventer, jonkheer T.A.M.A. van Humalda van Eysinga, positief tegenover de veranderende positie van de vrouw en het vrouwenkiesrecht. Dit blijkt bijvoorbeeld uit zijn toespraak vol waardering voor de strijd van de VvVK die hij bij de ontvangst hield. Mogelijk heeft zijn echtgenote, Anne Maria Zillesen, die aanwezig was bij de ont-

vangst op het stadhuis, invloed gehad op zijn houding. Uiteraard is ook de persoon van Aletta Jacobs zelf van invloed geweest. Zij was op dat moment immers een 'bekende Nederlander' die men zeker in het Deventer stadhuis heeft willen verwelkomen. En dan is er mejuffrouw Van der Meer van Kuffeler, die vanwege haar achtergrond zeker contacten heeft gehad in de hogere kringen van Deventer. Ze kende uiteraard veel mensen in het onderwijs, woonde op goede stand en kende ook de sociaal actieve fabrikantenfamilies Ankersmit en de familie Kluwer. Zo beschikte zij over een belangrijk netwerk binnen de stad. Mejuffrouw Van der Meer van Kuffeler zal zeker wethouder Marchant (die geïnteresseerd was in vrouwenkiesrecht en in onderwijs) hebben gekend, ze woonde in 1891 zelfs in het huis waar de familie Marchant tot 1888 had gewoond.

Discussie, dans en kiesrecht

In het landelijke *Maandblad* van de VvVK werd op 15 juni 1914 de Zomervergadering uitgebreid aangekondigd en de afdelingen werd gevraagd de geloofsbrieven van hun afgevaardigde op te sturen naar het Deventer afdelingsbestuur. Op zaterdag 18 juli zou er een ontvangst op het stadhuis zijn. 's Middags konden de dames met de stoomtram naar het naburige Joppe om daar de thee te gebruiken. 's Avonds was er een diner en daaropvolgend voor iedereen een feestavond in de Buitensociëteit aan de overkant van de IJssel. Voor de activiteiten moest men zich aanmelden bij de penningmeesteres van Deventer en de dames konden kamers reserveren bij de plaatselijke hotels of bij leden logeren. De afdeling zelf adverteerde in het *Deventer Dagblad* onder het motto: "Vrouwenkiesrecht strekt tot voordeel van Allen. Niet tot dat

Mr. Hendrik Pieter Marchant (1869-1956). Bron: Iconografisch Bureau.

der Vrouwen alleen”.

Op zaterdag 18 juli 1914 werd de delegatie van de VvVK ontvangen op het Deventer stadhuis door burgemeester Van Eysinga en zijn echtgenote, wethouder B. Beltman en gemeentesecretaris G. Kuit. Ook mr. Marchant was hierbij aanwezig. De twee Deventer kranten besteedden veel aandacht aan de ontvangst, de overige feestelijkheden en de Zomervergadering, zeker in verhouding tot het andere plaatselijke nieuws. Volgens een paginalang verslag in het *Deventer Dagblad* van 20 juli was de feestzaal in de Buitensociëteit versierd met palmen, geel-witte bloemen, vaandels en opschriften van “propagandistische strekking”. De “echt-vrouwelijken smaak” van de dames werd geroemd. Aanwezig op de feestavond waren het hoofdbestuur van VvVK, afgevaardigden van alle afdelingen en enkele heren, waaronder Marchant. De presidente van de afdeling Deventer sprak een welkomstwoord en daarna zongen de deelnemers een “strijdlid” voor het vrouwenkiesrecht. Ook discussieerden mevrouw W. Itallie van Emden uit Utrecht en de bekende propagandiste mejuffrouw C.S. Groot uit Rotterdam over het voor en tegen van het vrouwenkiesrecht. Andere programmapunten waren een piano-optreden, Japanse dansen en de opvoering van zes tableaux. Het slot van de avond vormde voor de dames een verrassing, want buiten musiceerde de kapel van het 4e Regiment Huzaren uit Deventer.

Tijdens de Zomervergadering hield Aletta Jacobs op zondag 19 juli een rede over de situatie van het vrouwenkiesrecht in Engeland en Denemarken. Een belangrijk onderwerp op de bijeenkomst was het Volkspetitionnement voor grondwettelijke gelijkstelling voor man en vrouw, waarvoor handtekeningen werden verzameld. Inmiddels hadden meer dan 130.000 mensen hun handtekening gezet, 3400 Deventenaren. Op 22 september 1915 zou dit Volkspetitionnement worden aangeboden aan minister Cort van der Linden. Daarbij voerde mejuffrouw Van der Meer van Kuffeler het woord in haar hoedanigheid als tweede vice-presidente van het Hoofdbestuur.

Burgeressen

In het *Maandblad* van de VvVK stonden af en toe verslagen van de afdeling Deventer. Daaruit blijkt dat men zich ook met andere onderwerpen dan het kiesrecht bezighield; bijvoorbeeld met de oorlogssituatie. Op 25 februari 1915 kwam de schrijver Frederik van Eeden naar Deventer om een redevoering over de vrede te houden. Twee weken later werd er over iets heel anders gesproken: een gezelligheidsclub voor vrouwen naar voorbeeld van de Dortsche Vrouwenclub. Mejuffrouw Van der Meer van Kuffeler kwam zelf uit Dordrecht en ijverde voor een dergelijke club in Deventer. Deze was bestemd voor vrouwen “die hun tehuis niet hebben in de stad hunner werkring”. Waarschijnlijk is er in Deventer wel zo’n club gekomen, want in het *Adresboek voor Deventer en Omstreken* van 1915 staat een Deventer Vrouwenclub aan de Nieuwmarkt 43 vermeld, die van “10-10 uur” geopend is. In het bestuur zaten onder anderen mejuffrouw Van der Meer van Kuffeler en mejuffrouw Meta Kluwer, de dochter van uitgever Kluwer uit Deventer. Tot 1915 stond de Deventer afdeling van de VvVK trouwens niet in het *Adresboek* vermeld. Voor deze handelseditie kon men zich opgeven; het is niet duidelijk waarom de afdeling dit niet eerder heeft gedaan. Of werd de afdeling voor de officiële ontvangst in 1914 niet serieus genomen?

Op 11 januari 1916 hield mr. Marchant een lezing over het vrouwenkiesrecht voor de afdeling. Ook leden van de kiesverenigingen in Deventer werden hiervoor uitgenodigd, maar onder hen leefden de acties voor het vrouwenkiesrecht blijkbaar niet, want er kwam niemand, zelfs niet van de VDB. In Deventer werden ook cursussen gegeven voor de toekomstige burgeressen, zo werd er besloten tijdens de jaarvergadering op 1 februari 1916. De cursus zou bestaan uit vijf delen: “1e Het belang van het kiesrecht voor de gehuwde vrouw, 2e

dat voor de ongehuwde, 3e het belang dat maatschappij en Staat erbij hebben, 4e de bezwaren der tegenstanders en 5e het stelsel van evenredige vertegenwoordiging”. Tijdens deze jaarvergadering stond ook de Propagandadag op het programma. Deze was landelijk altijd rond 15 juni, maar in Deventer koos men in 1916 voor mei vanwege de Zomerkermis.

Ook ‘moederschapszorg’ had de aandacht van de afdeling, want op 29 mei 1919 hield Van der Meer van Kuffeler voor een talrijk publiek een rede over dit onderwerp. Dit was een feestelijke bijeenkomst omdat het vrouwenkiesrecht inmiddels was verkregen.

In deze periode zat mejuffrouw Van der Meer van Kuffeler ook in de commissie voor het *Gedenboek bij het 25-jarig bestaan van de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht, 1894-1919* en schreef ze een hoofdstuk voor deze publicatie. Uiteraard veranderde de afdeling in Deventer haar naam toen het vrouwenkiesrecht wettelijk was geworden en sinds 1919 stond men in het Adresboek vermeld als Nederlandsche Vereeniging voor Staatsburgeressen. De contributie bedroeg fl. 2,50 per jaar.

Tot 1920 bleef mejuffrouw Van der Meer van Kuffeler presidente, maar op 60-jarige leeftijd verhuisde ze naar Zwolle vanwege een nieuwe werkring. Terwijl ze al acht jaar wachtgeld had, moest ze in 1920 vanwege een ministeriële beschikking solliciteren. In een nogal verdrietige sollicitatiebrief van 23 juli 1920, die nog aanwezig is in haar persoonlijk dossier op het stadhuis van Zwolle, vertelt ze hoe ze ertegen opziet om weer aan het werk te gaan. Daarvoor moest ze Deventer en haar “maatschappelijke bezigheden” verlaten, maar ze ging liever naar Zwolle dan een functie buiten haar vroegere werkring te aanvaarden. In Zwolle vervulde ze opnieuw een betrekking in het meisjessonderwijs, opnieuw aan een ULO, en ze werd op 70-jarige leeftijd eervol ontslagen, hoewel ze nog een half jaar les bleef geven. Nadat ze meer dan vijftig jaar werkzaam was geweest in het onderwijs, werd ze voor haar verdiensten bij Koninklijk Besluit van 26 augustus 1930 benoemd tot Ridder in de Orde van Oranje Nassau. Vier jaar later overleed Vrouwtje Cornelia Van der Meer van Kuffeler in Deventer.

Lamberthe de Jong studeerde cultuurgeschiedenis aan de Universiteit Utrecht en woont in Diepenveen bij Deventer. Ze is freelance werkzaam voor de Stichting IJsselacademie te Kampen. Een uitgebreide versie van dit artikel zal in het Deventer Jaarboek 2000 verschijnen.

Literatuur

- Marja Borkus e.a. (red.), *Vrouwenstemmen. 100 jaar Vrouwenbelangen, 75 jaar vrouwenkiesrecht*. Utrecht, 1994.
- F.M. Galesloot, ‘De Deventer Volkspartij en jaar invloed op de gemeentepolitiek, 1890-1914’, in: *Deventer Jaarboek* 1992, pp. 6-25.
- *Gedenboek bij het 25-jarig bestaan van de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht, 1894-1919*. Amsterdam, 1919.
- Maria Grever en Bertke Waaldijk, *Feministische Openbaarheid. De Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid in 1898*. Amsterdam, 1998.
- C.A. Groenewold, *Hendrik Pieter Marchant (1869-1956): “Le tigre néerlandais”*. Groningen, 1992.
- Brief van Elise Haighton aan A.P. Groshans, Amsterdam 22-4-1897 (NTV-90, IIAV).
- *Deventer Courant* en *Deventer Dagblad*.
- *Maandblad van de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht*.
- Persoonsdossier V.C. van der Meer van Kuffeler (-2.08), nr 1335, Zwolle (met sollicitatiebrief van 23 juli 1920).
- *Propagandablad, uitgegeven door de Afdeling Deventer van de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht* (12 juni 1912).

“Mensen ontmoeten elkaar..”

Het weerzien van Henriette Roland Holst en Mohammed Hatta

Nico Markus

In november 2000 verschijnt bij uitgeverij Verloren de bundel *Vertrouwd en vreemd. Ontmoetingen tussen Nederland, Indië en Indonesië*. Het is een uitgave in de serie *Tipje van de sluier* van de Vereniging voor Vrouwengeschiedenis. In de bundel laat een keur aan wetenschappers, fictieschrijvers, journalisten en striptekenaars hun licht schijnen over het veelzijdige koloniale verleden. De romanschrijvers Alfred Birney en Wies van Groningen schreven speciaal voor deze bundel een kort verhaal. Anderen bespreken thema's als arbeid, religie, politiek en vrouwenbeweging. Steeds blijken kleur, sekse, rijkdom en status de bepalende factoren voor de omgang tussen de verschillende groepen in en buiten de archipel. In de *foto-galerij* komen persoonlijke, hedendaagse associaties met *tempo dulu* los.

Historica publiceert een verkorte versie van een van de artikelen. Nico Markus beschrijft daarin de ontmoeting tussen Hatta en Henriette Roland Holst.

'Ik ga Henr. Roland Holst nog opzoeken', stond 5 november 1949 met grote letters op de voorpagina van *Het Vrije Volk* boven een interview met Mohammed Hatta. De foto bij het artikel toonde een onberispelijk geklede, kleine Indonesische man, gezeten in een veel te grote fauteuil, die vanachter dikke brillenglazen verbaasd de wereld inkeek. Hij kwam de Nederlandse krantenlezers inmiddels bekend voor. Bijna dagelijks waren in de voorafgaande maanden foto's van Hatta in de krant verschenen, want hij was de leider van de Indonesische Republikeinse delegatie die tijdens de Ronde Tafel Conferentie in Den Haag onderhandelde over de Nederlandse soevereiniteits-overdracht aan Indonesië. Deze moeizame onderhandelingen waren begin november eindelijk officieel afgerond.

Op 8 november 1949 verscheen in *Het Vrije Volk* een foto van het bezoek van Hatta aan Roland Holst, met daarboven de tekst: 'Mensen ontmoeten elkaar..'

Bij het Nederlandse publiek had in korte tijd een omslag plaatsgevonden in de beeldvorming over Hatta. Van een gevreesd staatsvijand was hij tot de alom bewonderde vice-president van Indonesië geworden. In het sociaal-democratische dagblad *Het Vrije Volk* verschenen twee uitgebreide interviews met hem. Hoewel Hatta redenen te over had rancuneus te zijn, toonde hij zich bij het vertellen van zijn levensverhaal uiterst beminnelijk. Zijn vervolging en jarenlange verbanning door de Nederlands-Indische regering deed hij met enkele laconieke opmerkingen af. Aan het eind van het tweede interview gaf Hatta blijk van zijn grote geneugtheid voor Henriette Roland Holst:

"Ik heb ontelbare brieven gehad. Er was er ook een bij van Henriette Roland Holst. Ik zal haar gaan bezoeken, voordat ik wegga. Ik herinner mij hoe ik lang geleden op een vergadering in Zwitserland sprak, waar ook zij het woord voerde. Zij sprak het meest perfecte Frans voor de vuist weg, in lange moeilijke zinnen, maar zij kwamen altijd op hun pootjes terecht. Zoals bij ons de rivier zich in vele bochten door het land slingert, zegt mevrouw Hatta, maar altijd weer de uitmonding naar de zee vindt."

De bejaarde dichteres was voor Hatta de personificatie van 'de goede Nederlander'. Hij was in 1927 tijdens een zomercursus in Zwitserland met haar bevriend geraakt. Een bezoek aan haar was voor Hatta het best denkbare sluitstuk van de Ronde Tafel Conferentie, helemaal aangezien het jarenlang erg onwaarschijnlijk was geweest dat ze elkaar nog eens zouden ontmoeten.

Perhimpoean Indonesia

Toen Mohammed Hatta in 1921 voor het eerst naar Nederland kwam om te gaan studeren aan de Economische Hogeschool in Rotterdam, was hij negentien jaar. Als zoon van een ulama in een klein dorpje op Sumatra, had hij de kans gekregen een goede opleiding te volgen. Na het doorlopen van de lagere school en de MULO van Padang volgde Hatta de Middelbare Handelsschool in Batavia. Van jongs af aan was hij actief lid geweest van Indonesische nationalistische jeugdorganisaties. In Nederland werd hij lid van de Indische Vereeniging, een gezelligheidsvereniging voor studenten waar oorspronkelijk niet over politiek gesproken werd. Hatta en andere leden van zijn lichter gooiden het roer echter rigoureuus om. Zij wilden de vereniging in dienst van hun nationalistische ideaal stellen. Om dit te benadrukken werd de naam van de vereniging in 1922 gewijzigd in Indonesische Vereeniging en een jaar later volgde een beginselverklaring waarin de eis voor een zelfstandig, democratisch Indonesië werd geformuleerd. Dit doel wilde men op geheel eigen, Indonesische kracht bereiken. Onder geen beding zou worden samengewerkt met niet-Indonesische organisaties, en zeker niet met het Nederlands bestuur. Non-coöperatisme, zo noemde Hatta dit. In 1924 werd de naam van de vereniging in het Indonesisch vertaald; voortaan heette ze Perhimpoean Indonesia (PI).

In juli 1926 kreeg het bestuur van de PI een uitnodiging de oprichtingsvergadering van de 'Vereeniging van Vrienden der Indonesische Volken' bij te wonen. Hoewel deze nieuwe vriendenvereniging zich wilde inzetten voor nationale zelfstandigheid van Indonesië en een verhoging van het levenspeil van de Indonesische bevolking, bedankte het PI-bestuur uit non-coöperatieve overwegingen voor de eer. Voorzitter Hatta liet initiatiefneemster Henriette Roland Holst per brief weten dat de PI niet meedeed omdat aansluiting bij de vereniging met zich meebracht 'de verwachting van goede trouw van de zijde van onzen overheerscher'. Niet alleen de PI ontzegde haar medewerking aan de nieuwe vereniging. Wegens gebrek aan belangstelling zou deze Nederlandse solidariteitsvereniging niet van de grond komen.

In november 1926 brak op Java een slecht georganiseerde opstand tegen het Nederlandse gezag uit, onder leiding van de Partai Kommunis Indonesia (PKI). Nadat in januari 1927 op West-Sumatra een nieuwe poging tot opstand werd ondernomen, volgde na het bloedig neerslaan van de opstanden een meedogenloze repressie van de opstandelingen door het Nederlandse gouvernement. Door de turbulente gebeurtenissen was de aandacht van de internationale pers op Nederlands-Indië gevestigd. Dit bood nieuwe kansen voor de Indonesische onafhankelijkheidsbeweging en het PI-bestuur besloot haar non-coöperatieve houding tijdelijk op te schorten.

In februari 1927 zouden vertegenwoordigers van 37 landen aanwezig zijn in Brussel tijdens de oprichtingsvergadering van de Liga tegen Imperialisme en Koloniale Overheersing.

Hier lag de kans de ideeën van de PI aan een breed publiek te presenteren en het vacuüm binnen de Indonesische onafhankelijkheidsbeweging -dat na het oprollen en het verbod van de PKI was ontstaan- op te vullen. Daarom was de nadrukkelijk niet-communistische PI hier wél aanwezig met een ruime afvaardiging, ondanks het feit dat de organisatie van het congres in handen lag van Willy Münzenberg, een vertegenwoordiger van de Komintern (Communistische Internationale). Hatta hield een gloedvol betoog waarin hij het Nederlandse kolonialisme aan de kaak stelde. Hij sloot vriendschap voor het leven met Nehru, de latere premier van India. Samen met hem nam Hatta zitting in het Uitvoerend Comité van de Liga. Henriette Roland Holst was op het congres alleen als toehoorder aanwezig geweest. Terug in Nederland sloot ze zich aan bij de Nederlandse sectie van de Liga.

Indonesië los van Holland nu. Bron: VWO examenbundel geschiedenis voor 1988.

Socialistische idealen

De 58-jarige Henriette Roland Holst was in 1927 zeer teleurgesteld in de politiek. Ruim dertig jaar eerder was ze samen met haar man Richard en huisvriend Herman Gorter lid geworden van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP). Ze had zich met hart en ziel ingezet voor het socialisme en was binnen de kortste keren een van de coryfeeën van de partij geworden. Haar poëzie had hele groepen arbeiders beziel. Velen kenden gedichten van Roland Holst uit het hoofd en iedere socialist zong uit volle borst de door Henriette geschreven Nederlandse tekst van de *Internationale* mee. Ze schreef artikelen voor verschillende arbeidersbladen, die ze als redactielid vervolgens veelal zelf redigeerde. Daarnaast zat ze regelmatig in het partijbestuur en trad ze op als propagandiste voor de partij door het geven van lezingen. Ze was dag en nacht in de weer voor haar idealen. Ze geloofde heilig in de door Marx voorspelde sociale revolutie. De snel groeiende arbeidersbeweging zou de arbeiders saamhorigheid bijbrengen en eendrachtig zouden zij binnen afzienbare tijd de sociale omwenteling tot stand brengen. De scheuring in de partij tussen parlementaire socialisten (sociaal-democraten) en revolutionaire socialisten (de latere communisten) die in 1909 plaatsvond, werd door Roland Holst dan ook als een ramp ervaren. Ze kon niet kiezen tussen beide richtingen en verdween totaal ontredderd van het politieke toneel.

In 1916 keerde ze aan de zijde van de communisten in de politieke arena terug. Ze had in het Zwitserse Zimmerwald een internationale bijeenkomst van revolutionaire socialisten

bijgewoond. Vooral de Russische revolutionair Trotski maakte hier grote indruk op haar. Met hem voerde ze vele nachtelijke gesprekken over de toekomst van de arbeidersbeweging en de te volgen internationale tactiek. Terug in Nederland sloot ze zich aan bij de revolutionaire socialistische en zette ze zich als vanouds in voor haar socialistische idealen.

Erg veel plezier heeft ze van die keuze niet gehad: ze voelde zich nooit echt thuis in het kleine wereldje van elkaar om het minste geringste schofferende sektariërs. Een van de redenen om de communistische partij evenwel trouw te blijven, was de onvoorwaardelijke steun die de Communistische Partij Holland (CPH) onder de leuze 'Indië los van Holland nu!' betuigde aan de Indonesische onafhankelijkheidsstrijd. Voor het overige was het communisme in haar ogen onder Stalin gecorrumpeerd. De dictatoriale wijze waarop deze met zijn politieke tegenstanders afrekende, en dan in het bijzonder met Trotski, stemde haar droef. In woord en geschrift nam ze stelling tegen de Stalin-koers, hetgeen haar binnen de CPH niet in dank werd afgenomen.

Dansen in Zwitserland

Om tijdelijk het politieke gekrakeel te ontvluchten, gaf ze gehoor aan een uitnodiging om eind augustus 1927 in het Zwitserse Gland te komen spreken op een zomercursus over het kolonialisme. De cursus werd georganiseerd door de Ligue Internationale des Femmes pour la Paix et la Liberté, een in 1915 in Den Haag mede door Aletta Jacobs opgerichte vereniging met een volgens Henriette Roland Holst 'vaag politiek karakter'. Ook Hatta, haar medestrijder uit de Liga, was uitgenodigd om op de cursus te komen spreken. Hij bevond zich al sinds juni in een sanatorium in Zwitserland, om een studievriend die aan tuberculose leed in zijn laatste levensfase bij te staan. Hatta, die streng islamitisch was, regelde de begrafenis volgens de islamitische voorschriften. Nog onder de indruk van de gebeurtenissen kwam hij aan in Gland. Hier vond hij in Henriette Roland Holst en Nehru begrijpende gesprekspartners.

In hun lezingen verhaalden Roland Holst en Hatta over de geschiedenis van de Nederlandse bemoeienissen met Indonesië. Beiden veroordeelden het gouvernementsbeleid dat sinds de communistische opstanden gekenmerkt werd door het opleggen en uitvoeren van doodstraffen, willekeurige gevangenneming van duizenden Indonesiërs en massaverbanningen naar Boven-Digoel. In Gland ontmoette Henriette Roland Holst verschillende religieus geïnspireerde mensen, bij wie ze de rust en vriendschap vond die ze in de communistische beweging had gemist.

Henriette had in Zwitserland God gevonden en terug in Holland brak ze met het communisme om voortaan als religieus socialiste door het leven te gaan. Tot groot ongenoegen van haar man Richard Roland Holst meldde ze bij haar thuiskomst: "Nu weet ik bij wie ik hoor en hoe men gelukkig kan leven." Richard beseftte dat zijn vrouw zich de daaropvolgende jaren in zou gaan zetten voor haar nieuwe religieus-socialistische idealen, met meer inzet dan voor haar gezondheid goed zou zijn.

Boven-Digoel

Voor Hatta duurde de Zwitserse feestroes korter. In Nederlands-Indië hadden zijn non-coöperatieve ideeën ingang gevonden; ze waren van grote invloed op de vorming van de Partai Nasional Indonesia (PNI) onder leiding van Soekarno in juni 1927. Dat was ook de reden dat de Nederlandse overheid zijn artikelen in het PI-blad *Indonesia Merdeka* (Indonesië Vrij) als zeer opruiend ervoer. Tijdens zijn verblijf in Zwitserland werd huiszoeking bij Hatta thuis verricht. Op 23 september 1927 werd hij samen met drie andere bestuurders van de Perhimpunan Indonesia gearresteerd.

Na zijn vrijlating, vijfenhalve maand later, stortte Hatta zich op zijn studie. Uit tijdgebrek zegde hij al zijn bestuursfuncties

op. Na het behalen van zijn doctoraalexamen in juni 1932 ging hij terug naar Nederlands-Indië. Daar trof hij een politiestaat aan. De Politieke Inlichtingen Dienst was doorgedrongen tot alle uithoeken van de Indische archipel. Iedere uiting van nationalisme werd bestraft door het gouvernement. Naast de PKI was inmiddels ook de Partai Nasional Indonesia van Soekarno verboden. Volgens Sjahrir, een politieke vriend van Hatta, rustte het koloniale gezag in Indonesië op drie peilers: het parket, het leger en Boven-Digoel.

Hardnekkige nationalist liepen grote kans verbannen te worden naar het begin 1927 uit de grond gestampte interneringskamp 'Tenah Merah', midden in de oerwouden van Nieuw-Guinea aan de oever van de Digoelrivier. Een contingent militairen hield de bannelingen in de gaten. Ze werden ongevraagd geholpen bij het uitvoeren van hun taak door rondom het kamp wonende, koppensnellende Papoea-stammen. Tenzij ze naar elders werden getransporteerd, waren de ongeveer twaalfhonderd politieke bannelingen (waaronder slechts vijftien vrouwen) gedoemd in het kamp weg te kwijnen, al dan niet samen met hun meegereide gezinnen. Ook Hatta ontkwam in 1936 niet aan verbanning. Henriette Roland Holst vergat hem niet en schreef regelmatig brieven. Naar aanleiding van het voorgenomen huwelijk tussen prinses Juliana en Bernhard von Lippe-Biesterfeld diende Henriette Roland Holst bij de prinses een gratieverzoek in voor de geïnterneerden in Boven-Digoel.

Soevereiniteitsoverdracht

De Japanse bezetting van Nederlands-Indië maakte in één klap een einde aan het Nederlands gezag in het rijk van Insulinde. Na de capitulatie van Japan in augustus 1945 riepen Hatta en Soekarno de Republiek Indonesië uit. De leiding van het land kwam in handen van nationalist waarvan de meesten in Boven-Digoel gevangen hadden gezeten. Henriette Roland Holst maakte direct na het horen van het nieuws het gedicht *Indonesië Vrij*, en publiceerde dat als redactielid in haar eigen *De Vlam, weekblad voor vrijheid en cultuur*. Dat het nog ruim vier jaar zou duren voor Nederland zich zou neerleggen bij het verlies van de voormalige kolonie, konden zowel Hatta als Roland Holst toen nog niet bevroeden.

Op 8 november 1949 verscheen in *Het Vrije Volk* een foto van het bezoek van Hatta aan Roland Holst, met daarboven de tekst: 'Mensen ontmoeten elkaar...' Het is nauwelijks voor te stellen dat deze beide mensen ruim twintig jaar eerder zingend en dansend feestvierden in Zwitserland. Aan het begin van het bezoek toonde Henriette Roland Holst zich van haar weinig hartelijke, bazige kant. Toen Hatta en zijn vrouw in het verzorgingshuis van Roland Holst in de Amsterdamse Van Eeghenstraat aankwamen, was het net tijd om de bloemen en planten op de gang te zetten, zoals iedere dag gebeurde. "O, Hatta," zei Henriette Roland Holst, "je komt net op tijd om even te helpen." En omdat Roland Holst nooit tegenspraak dulde, deed de vice-president van Indonesië wat hem werd opgedragen en liep met planten te slepen voordat hij zelfs maar de kans had gekregen Roland Holst te begroeten. Over de rest van hun onderhoud zijn geen gegevens bekend, maar het laat zich raden waar die middag over is gesproken.

Op 27 december 1949 was Hatta even terug in Nederland om de soevereiniteitsoverdracht te tekenen. Van de honderdvijftig mensen die deze plichtigheid in het paleis op de Dam mochten bijwonen, waren er acht vrouwen. Henriette Roland Holst was daar één van. Ze keek vanuit de verte toe, en zag dat het goed was.

Nico Markus is geschiedenisleraar en onderzoeker op het IISG.

Laat het licht binnenkomen

Etha Fles (1857-1948): voorvechtster van de moderne kunst

Suzette Haakma

Vrouwen die zich tijdens de eerste feministische golf inzetten voor de emancipatie van de beeldende kunst komen in de geschiedschrijving weinig aan bod. De Utrechtse schilderes Etha Fles was een van de vrouwen die hartstochtelijk en soms rebels op de bres stond voor al het nieuwe in de kunst. Haar carrière als promotor van verschillende nieuwe kunststromingen en als mecenas van moderne kunstenaars staat centraal in dit portret.

In één van de turbulentste periodes van de Nederlandse culturele geschiedenis, tussen 1880 en 1910, speelde een aantal vrouwen een prominente rol in de eerste emancipatiebewegingen. Relatief onderbelicht gebleven zijn de verworvenheden van vrouwen, die zich in diezelfde periode hebben ingezet voor de emancipatie van de beeldende kunsten. Het emancipatoire van de kunstkringen, waarin deze vrouwen actief waren, was dat zij een relatie wilden leggen tussen kunst en de maatschappij. Een kleine groep vrouwen heeft, geïnspireerd door de beweging van de Tachtigers, een lans gebroken voor nieuwe kunststromingen, die vanuit Engeland en Frankrijk ons land veroverden. Zij droegen er met hun kunstbeschouwingen toe bij dat stromingen als het impressionisme en de kunstnijverheidsbeweging hun weg vonden naar het Nederlandse publiek. Etha Fles was een van hen.

Etha werd in 1857 geboren in Utrecht. Met een bekende oogheekkundige als vader en een amateur-schilderes en bestuurslid van de vrouwenvereniging (het toen progressieve 'Arbeid Adelt' als moeder, groeide zij op in liberaal-progressieve kringen, waar de vrijheidsideeën van de Britse filosoof John Stuart Mill hoog in het vaandel stonden. In deze kringen strekte het tot eer de dochters een gedegen intellectuele opleiding te geven.

Moeder Fles onderwees Etha en haar drie jaar oudere zuster Anna thuis. Zij zag er streng op toe dat haar dochters de lessen op het gebied van literatuur, filosofie, de moderne talen, de geschiedenis en de kunsten zorgvuldig leerden. De familie Fles was zeer cultureel ingesteld. De talloze muziekavonden, die ten huize van de familie Fles werden georganiseerd, trokken vele bekende nationale en internationale musici en daarnaast bezocht een grote groep intellectuelen en kunstenaars de culturele avonden in het huis aan het Munsterkerkhof.

Gezien de opvoeding is het niet verwonderlijk dat Anna zich in de muziek bekwaamde en dat Etha aan een schildersopleiding begon.

Damesklas

In 1880 begon Etha haar schildersopleiding aan de Rijksacademie voor Beeldende Kunsten in Amsterdam (de huidige Rietveldacademie). Zij maakte deel uit van de eerste

Ets van de hand van Fles (Ponte Fabricio uit haar Album Roma, circa 1909).

'damesklas'. Voor het eerst was er sprake van een officiële kunstenaarsopleiding voor vrouwen. In de damesklas kregen de vrouwen hetzelfde onderwijs als 'de jongelui', met als enig verschil dat zij niet naar 'naakt' mochten tekenen, maar alleen naar gekleed model.

De Academie was in 1880 het summum voor jonge artiesten, die idealistisch waren en geloofden in een totale vernieuwing van de cultuur zoals Jan Veth, Jan Toorop, J. Voerman, Willem Witsen, Rik Roland Holst, Anton Derkinderen, Jacob van Looy, J. Haverman en Frederik van Eeden. Zij vormden de kern van Etha's vriendenkring; van de vrouwen in Etha's klas werden Wally Moes en Jo Besier haar beste vriendinnen. De groep zette zich af tegen de gerenommeerde Haagse School. In 1888 terugblikkend op deze tijd schreef Frederik van Eeden in *De Nieuwe Gids*: "Als er een gemeenschappelijke noemer is, waaronder het geheel aan onderwerpen, opvattingen en stijlen, dat op het punt stond door te breken, ondergebracht kan

worden, dan is dat wel het verlies van het geloof in de registratie van de natuur, zoals we die van de Haagse scholers kennen. De natuur, dat is onze ziel met haar gewaarwordingen en sentimenten. Daarop moet een schilderij lijken. Het moet niet natuurgetrouw, het moet gevoelsgetrouw zijn". Maar op de Academie wilde de directeur Allebé dat er eerst veel geëfend en geschilderd werd 'naar oude meesters', voordat men kon beginnen aan allerlei nieuwigheden.

Impressionisme en de kunstnijverheidsbeweging

Etha Fles had geen geduld voor dit eindeloze oefenen, voordat ze eindelijk aan het 'spontane hartstochtelijke doen' kon beginnen. Het nieuwe lokte en het nieuwe was de uit Parijs komende stroming het Plein-Airisme, later het Impressionisme genoemd, dat op het punt stond Nederland te veroveren. De plein-airisten wilden vooral buiten in de open lucht werken en benadrukten het belang van de wisselende kleuren en atmosfeer. Etha Fles, idealistisch als ze was, werd, evenals een groot deel van haar medestudenten, vurig pleitbezorgster voor het impressionisme. Fles vond dat elke kunstenaar de dag zou moeten beginnen met het lezen van het credo van Courbet, die stelde dat het navolgen van de oude meesters de besmettelijke ziekte was waaraan de eeuw leed. Manet was voor Fles de eerste echte impressionist. "Manet schuift de gordijnen weg, die het licht in de kamer temperen en laat het licht binnenkomen", schreef Fles in haar *Inleiding tot een Kunstgeschiedenis* (1903).

Niet alleen beeldende kunstenaars, maar ook literaire kunstenaars werden gegrepen door het impressionisme. In 1885 werd *De Nieuwe Gids* opgericht door Willem Kloos, Willem Paap, Albert Verwey en Frederik van Eeden als tijdschrift voor letteren, kunst, politiek en wetenschap. Schrijvers en kunstenaars - aanvankelijk waren hier geen vrouwen onder - kregen hier de ruimte hun l'art pour l'art te bezingen. Men vond dat goede kunstcritiek alleen bedreven kon worden door een criticus die zelf kunstenaar was. Door dit idee gegrepen bekwaamden veel kunstenaars zich in het schrijven van kunstbeschouwingen, waarin de directe kunstervaring onmiddellijk in woorden werd omgezet; onder hen Etha Fles. In een poging de pen zo dicht mogelijk naast het penseel te zetten schreef zij bijvoorbeeld over het werk van de impressionist Jacob Maris: "De doorwaterde landen, door zonlicht overgoten, door sneeuw gedekt, de kleurige steengevaarten van huizenbrokken en molens tegen bewogen wolkenluchten, de wijde landen en voorname interieurs met kinderfiguurtjes; schilderijtjes, waarop de diepe vleeschkleur contrasteert met het rijke wit van het jurkje, terwijl zijn model zich heerlijk harmonieus oplost in het gedempte licht van de kamer". De schilders van de Amsterdamse School, in nauwe verbinding met de dichters en de schrijvers van *De Nieuwe Gids*, maakten deel uit van de artistieke avant-garde, zoals die voor die tijd in Nederland nog niet bestond: verheerlijking van het l'art pour l'art, verzet tegen de culturele waarden van de bourgeoisie en een bohèmeachtige leefwijze.

Fles verliet de Rijksacademie in 1884, omdat "haar geest daar teveel aan banden werd gelegd", en vestigde zich in het kunstenaarsdorp Laren, waar ze een tijdje schilderde in de groep rondom de stemmingsschilder Anton Mauve, die tot ver over de grenzen beroemd werd door zijn landschappen met schapen. Fles nam aanvankelijk haar intrek in het befaamd geworden dorpslogement 'De Vergulde Postwagen', dat gedreven werd door de familie Hamdorff en dat een verzamelaarsplaats was van kunstenaars uit binnen- en buitenland. Op verzoek van Etha Fles kwam ook Wally Moes naar Laren en niet lang daarna voegde de schilder, criticus en tekenaar Jan Veth zich bij hen. In 'De vergulde Postwagen' werd hevig gediscussieerd over een nieuwe kunststroming die zich aandienende, nu afkomstig uit Engeland. Deze stroming, de kunstnijverheidsbeweging, in Engeland bekend als de Arts and

Craftsmovement, veroverde via de voormannen John Ruskin, William Morris en Walter Crane het continent en stelde als reactie op het l'art pour l'art de vraag naar sociaal engagement en toegepaste kunst. Met de toegepaste kunst wilde men de kunstnijverheid weer in ere herstellen. Derkinderen, Toorop, Roland Holst, Veth en Fles, dezelfde kunstenaars die op de bres stonden voor het impressionisme, braken nu een lans voor de kunstnijverheidsbeweging. Fles, door Veth overtuigd, dat "elk intellectueel hooger staand mensch tegenwoordig de socialistische idee moet helpen groeien", schreef lyrische beschouwingen over de kunstnijverheidsbeweging in verschillende kranten en tijdschriften, waarbij ze met name een voorkeur had voor de ideeën van William Morris. Fles herkende in beide kunststromingen, zowel het impressionisme als de kunstnijverheid, de onontbeerlijke uitingvormen van het maatschappelijk leven; aan de ene kant de hyperindividualistische vorm 'voerend tot een loslaten van alle structuur' en aan de andere kant 'een zoeken naar constructieve vormen, naar een aaneensluiting, waarin een ontwakend verlangen zich uitsprekt om gezamenlijk een hoog ideaal na te streven'.

Er moest zowel 'individueel gevoeld' als 'sociaal gedacht' worden, vond Etha Fles. Als reactie op het academisme van de achttiende eeuw en beïnvloed door het impressionisme werd in 1885 als toppunt van moderniteit de Nederlandse Etsclub opgericht door Veth, Witsen, Derkinderen en Zilcken. Moes en Fles waren bij de oprichtingsvergadering aanwezig. Men wilde de oude techniek van het etsen weer in ere herstellen en als zelfstandige kunststuiting beschouwen, onafhankelijk van het schilderij. Een grote groep kunstenaars - met als vrouwen naast Fles en Moes ook Thérèse Schwartze en Suze Robertson - zette zich aan het etsen, men organiseerde regelmatig exposities, nodigde buitenlanders uit en jaarlijks kwam er een etsportefeuille uit. In 1895 was Etha Fles op de eerste Biënnale in Venetië vertegenwoordigd met een aantal van haar etsen.

Vereniging Voor de Kunst in Utrecht

Fles raakte zo enthousiast over al deze nieuwe ontwikkelingen in de kunst, dat ze het plan opvatte deze moderne kunst in haar geboortestad Utrecht te introduceren. Daar zwaaide het waardige Genootschap Kunstliefde al sinds 1807 de scepter over de kunsten en keek met grote argwaan naar nieuwe ontwikkelingen in de kunst. Fles begreep dat het ondoenlijk was dit gezelschap te interesseren voor de 'nieuwlichters'. Toen de universiteit echter in het kader van een lustrum in 1891 een kunsttentoonstelling wilde organiseren, greep Etha Fles haar kans en stelde voor, bogend op haar kunstenaarscontacten, om samen met haar vriendin Jo Besier de organisatie op zich te nemen. Ze kregen toestemming en met veel inventiviteit organiseerden zij een opzienbarende tentoonstelling in een houten loods op het Lucas Bolwerk. Fles slaagde erin een groot deel van haar vriendenkring uit Amsterdam en Laren naar Utrecht te halen: Derkinderen, Rik Roland Holst, Jan Veth, Karsen, Breitner, Thijs Maris en Toorop, ze waren er allemaal. Etha Fles en Jo Besier kregen met deze expositie veel aandacht in de landelijke pers en door dit succes gesterkt

Etha Fles, getekend

besloot Fles in Utrecht een eigen kunstgenootschap in het leven te roepen.

In 1895 richtte Etha Fles de vereniging Voor de Kunst op. Zij liet er geen twijfel over bestaan dat er in het kunstgenootschap een grote nadruk gelegd zou worden op het kunsthandwerk. Om de kunst uit de elitaire sfeer te halen, werden de tentoonstellingen ook voor arbeiders opengesteld en hield Fles lezingen voor arbeiders. Een zeer gevarieerd aanbod aan

tentoonstellingen volgde. De exposities waren uiterst modern en bezoekers uit het hele land stroomden toe. In 1900 was er al een ledental van 650 en in 1906 werd de top bereikt met ruim 800 leden.

Fles reisde in die jaren regelmatig naar grote kunsttentoonstellingen in Europa om nieuwe kunstwerken te zoeken en om het werk van Nederlandse kunstenaars te introduceren bij het buitenlandse publiek. In 1900 op de wereldtentoonstelling in Parijs op zoek naar geschikte exposanten voor een impressionisme-tentoonstelling in Nederland, ontmoette Fles de flamboyante Italiaanse beeldhouwer Medardo Rosso (1858-1928). Rosso woonde al enkele jaren in een atelier in Parijs en had al naam gemaakt met zijn vrouwen- en kinderportretten.

Medardo Rosso verenigde in zijn werk de drie elementen, die Etha Fles als de belangrijkste voor de beeldende kunst beschouwde, 'het licht, de atmosfeer en het immateriële'. Bovendien rebelleerde Rosso in een verbijsterende mengeling van Frans, Milanees dialect en literair Italiaans tegen de gevestigde academische orde, tegen alles wat officieel en geaccepteerd was, tegen de Griekse, Romeinse en

Renaissancekunst; dit tot groot genoegen van Etha Fles, die in hem haar zielsverwant vond. Fles contracteerde hem meteen voor de impressionisme-tentoonstelling in Nederland en nodigde hem uit voor een verblijf in Utrecht. Met lovende artikelen in de pers introduceerde Fles de beeldhouwer in Nederland. De tentoonstelling werd een groot succes en vanaf dat moment werd Etha Fles de paladijn en beschermvrouw van Rosso. Ze zou hem steunen tot zijn dood in 1928.

In 1906 verliet Etha Fles Utrecht, nadat haar vader en haar zuster Anna vlak na elkaar overleden waren en liet als pied-à-terre een villa bouwen in Bergen, 'De Zonnebloem' genoemd.

Rome

Om Rosso moreel, financieel en publicitair te steunen vestigde Etha Fles zich eerst in Parijs vlakbij het atelier van Rosso om niet lang daarna (in 1907) haar intrek te nemen in een studio in Rome. Fles schreef prachtig geïllustreerde monografieën over Rosso, kocht bijna al zijn sculpturen aan en plaatste hem in haar kunsthistorische boeken naast August Rodin op de agenda. In Rome maakte Etha een twaalftal etsen, die ze bundelde in haar 'Album Roma' en daarnaast vele bloemstillevens en aquarellen. In 1910 exposeerde ze haar werk in de vereniging Voor de Kunst in Utrecht. Recensies in het *Utrechts Dagblad* spraken van 'de grillige impulsieve schilderes met haar roerig temperament', van 'de vlotte durf en uitbundigheid' en van het 'hoogst impressionabele van haar vrouwelijk gemoed'.

Voor het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog week Fles uit naar Nederland om zich een paar jaar later, zodra de vrede gesloten was, weer in Rome te vestigen nu in het gezelschap van haar veertig jaar jongere pleegdochter Agatha Verkroost, die Etha Fles in 1915 in haar huishouding had opgenomen. Fles richtte haar huis als pension in voor jonge Nederlandse kunstenaars en intellectuelen. Vanuit Rome schreef Fles talloze kunstbeschouwingen en artikelen over de actuele gebeurtenissen in Italië voor Nederlandse tijdschriften. Later werden deze artikelen samen met haar dagboekantekeningen gebundeld in *Tien jaren in Rome. 1919-1929*, een boek dat enthousiast werd ontvangen in de Nederlandse pers en vele herdrukken beleefde.

Laatste jaren in De Zonnebloem in Bergen

In 1934 voorgeed terug in De Zonnebloem in Bergen, nam Fles weer een prominente plaats in temidden van de florierende kunstenaarskring rond de dichter Adriaan Roland Holst. De gevluchte Duitse dichter Wolfgang Frommel (behorend bij de kring van discipelen rond de Duitse dichter Stefan George) werd haar laatste zielsverwant. Fles was inmiddels 82 jaar. Ze nam de dichter in huis op en organiseerde culturele bijeenkomsten rondom hem, die enthousiast werden bezocht door een generatie (alweer) jongere kunstenaars, zoals Charley Toorop, Eddy du Perron, Jan Engelman en Adriaan Roland Holst.

Etha Fles stierf in 1948 op negentigjarige leeftijd in haar geliefde huis 'De Zonnebloem' in Bergen. Wolfgang Frommel en Agatha Verkroost zaten aan haar sterfbed. "Haar sterven", schreef Frommel in een brief, "was een mysterie in grootse stijl. Haar geest bleef onveranderd helder, liefdevol en verheven".

Suzette Haakma is psychologe en als stafmedewerker verbonden aan het Bureau Studium Generale van de Universiteit Utrecht. Haar belangstelling voor de periode rond de negentiende eeuwse blijkt uit haar publicaties over Clara Wichmann Universiteit Utrecht, 1989), Art Brut, over kunst en waanzin (Perdu, 1994), Tussen rede en emotie. Over Gina Lombroso en Karen Horney (essaybundel: Ik ben, dus zij is. Kok Agora, Kampen, 1994) en Het naadje van de blauwkous, over een eeuw vrouwen in de wetenschap aan de RUU Universiteit Utrecht, 1986).

Literatuur

- Etha Fles, *Inleiding tot een kunstgeschiedenis*. Utrecht, 1903
- Etha Fles en T. Westerwoudt, *Handboek der Kunstgeschiedenis*. 's-Hertogenbosch z.j.
- Etha Fles, *Tien jaren in Rome: bladzijden uit een dagboek*. Zutphen, 1929.
- Etha Fles, *William Morris*. (Serie: Mr. J. Kalff jr (red.), *Mannen en vrouwen van betekenis in onze dagen*, afl. 3, jrg. 34.) Haarlem, 1903.
- Henk van der Haar, 'Een grote witte vogel', in: *Kerende Tijden: 190 jaar Genootschap Kunstliefde*. Utrecht, 1997.
- Margaret Scolari Barr, 'Medardo Rosso and his Dutch patroness Etha Fles', in: *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 13, 1962, pp. 217-251.
- Wally Moes, *Heilig ongeduld: herinneringen uit mijn leven*. Amsterdam/Antwerpen, 1961.
- Claus Viktor Bock, *Untergetaucht unter Freunden: Ein Bericht*. 1985. Serie 166-167, p. 16 e.v. Wolfgang Frommel: Bergen, Nord Holland: A. Roland Holst, Etha Fles, Chris Dekker und Vincent Weyand.

Jan Toorop (1927)

De eerste vrouwelijke recensent van Nederland?

Petronella Moens en haar verdediging van het vrouwelijk schrijverschap

Lotte Jensen

Tegenwoordig heeft iedere gerenommeerde boekenredactie enkele vrouwen in dienst. *De Volkskrant* telt onder zijn vaste recensenten Aleid Truijens (tevens chef), de *NRC* Elsbeth Etty (tevens redacteur) en *Vrij Nederland* Xandra Schutte (tevens chef). In de negentiende eeuw lag dat anders. Vrouwen traden zelden op de voorgrond als literatuurcriticus en werden ook niet geacht dat te doen. Petronella Moens (1762-1843) was een pionierster op dit terrein: ze was waarschijnlijk de eerste vrouw in Nederland die boekbesprekingen voor algemeen-culturele tijdschriften schreef.

In 1839 verscheen *De graaf van Devonshire. Romantische episode uit de jeugd van Elisabeth Tudor*, een historische roman van Anna Louisa Geertruida Bosboom-Toussaint. Er kwamen onmiddellijk reacties los. Een recensent van het algemeen-culturele tijdschrift *De Vriend des Vaderlands* reageerde als volgt:

"Eenen Roman, uit eene maagdelijke pen gevloeid, neemt men gewoonlijk met eene zekere vooringenomenheid in handen, want hoe gereed men is het vrouwelijk geslacht met verontschuldigde toegenvendheid, in ieder geval, te beoordeelen, als Schrijfsters beschouwt men ze al dikwerf als indringsters op een grondgebied, waar zij niet behooren."

Deze criticus nam geen blad voor de mond: schrijfsters werden over het algemeen beschouwd als ongewenste personen op een terrein dat hun niet toebehoorde. Terwijl mannen in andere gevallen bereid waren vrouwen met een zekere ruimhartigheid te beoordelen, vonden zij dat schrijvende vrouwen zich buiten hun eigenlijke domein begaven.

Het geciteerde fragment is al verschillende keren opgevoerd als een bewijspplaats voor de misogynie houding van het door mannen gedomineerde negentiende-eeuwse literaire bedrijf. Zo citeert Toos Streng deze passage in haar *Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1815-1860* (1997, p. 35). Recentelijk nog heeft Nelleke Noordervliet deze uitspraak aangehaald in een artikel in *De Volkskrant* (11 maart 2000), waarin zij in navolging van Streng stelt dat de negentiende eeuw een rijke bron voor dit soort 'argeloze misogynie' is.

De passage illustreert inderdaad dat schrijfsters halverwege de negentiende eeuw niet met open armen verwelkomd werden, maar jammer genoeg wordt er nooit stil gestaan bij het

vervolg van deze passage. Daarin wordt namelijk juist een vlamme verdediging van het vrouwelijk schrijverschap gegeven. En anders dan tot dusver werd aangenomen is de schrijver van deze recensie naar alle waarschijnlijkheid niet de mannelijke auteur C.P.E. Robidé van der Aa, zoals Hans Reeser in zijn biografie van Bosboom-Toussaint veronderstelt, op grond van het feit dat Van der Aa met Bosboom-Toussaint over de bewuste roman correspondeerde (Reeser 1962, p. 70). Vermoedelijk in navolging van Reeser heeft ook Streng de recensie aan Van der Aa toegeschreven en vervolgens ook Noordervliet. Ik vermoed echter dat de auteur niet een man was, maar een vrouw: Petronella Moens. Dat vermoeden baseer ik op de overgeleverde correspondentie tussen Moens en de redactie van *De Vriend des Vaderlands*. Bovendien past een dergelijke journalistieke onderneming goed in Moens' loopbaan als schrijfster.

Petronella Moens en de journalistiek

Aan Petronella Moens komt een bijzondere plaats toe in de Nederlandse pers- en literatuurgeschiedenis, want zij was een van de eerste vrouwen die een omvangrijk journalistiek oeuvre wist op te bouwen. Samen met haar vriend, de politicus-schrijver Bernardus Bosch, voerde ze aan het eind van de achttiende eeuw de redactie van ten minste zes tijdschriften, waaronder *De Menschenvriend* (1788-1797). Na het ter ziele gaan van dit tijdschrift in 1797, dat ze de twee laatste verschijningsjaren overigens geheel alleen redigeerde, kwam Moens nog met een eigen spectator voor de dag: *De Vriendin van 't Vaderland* (1798-1799).

Na de opheffing van *De Vriendin van 't Vaderland* zou Moens weliswaar niet meer de redactie van een eigen tijdschrift op zich nemen, maar haar betrokkenheid bij de periodieke pers zou er niet minder op worden. Tussen 1800 en haar dood in

1843 publiceerde ze tal van gedichten en verhalen in almanakken en tijdschriften. Eén aspect van haar journalistieke productie uit deze periode trekt in het bijzonder de aandacht: ze schreef regelmatig recensies voor tijdschriften en daarmee was ze een van de eerste vrouwelijke recensenten van Nederland - zo niet de eerste. Ze ging in ieder geval de bekende schrijfsters Elise van Calcar (1822-1904), Catharina Felicia van Rees (1831-1915) en Elise Haigthon (1841-1911) voor, die pas later in de negentiende eeuw recensies publiceerden. Regelmatig stuurde Moens boekbeoordelingen naar algemeen-culturele tijdschriften, zoals het *Letterkundig Magazijn* (1814-1835) en *De Vriend des Vaderlands* (1827-1842). Dat haar recensies tot dusver niet werden opgemerkt - ook niet in de onlangs verschenen biografie van Ans Veltman-van den Bos - is enerzijds veroorzaakt doordat ze anoniem verschenen. Dat was toen overigens een gebruikelijke praktijk: ook mannelijke auteurs publiceerden vaak anoniem. Anderzijds deed Moens zelf haar best om haar ware identiteit te verhullen, bijvoorbeeld door zich als een mannelijke recensent voor te doen.

“Wij vrouwen zijn immers geene wettige Recensenten”

Als we haar biograaf en tijdgenoot J. Decker Zimmerman mogen geloven, wist Moens haar ware identiteit goed te verbergen. Hij vertelt dat zij zich “zonderling” wist te “vermommen” in recensies. Zo verscheen in het *Letterkundig Magazijn* een bespreking van haar hand, waarin ze zich voordeed als een man wiens studententijd ver achter hem lag. In die vermomming sprak Moens een lovend oordeel uit over *Leidens Academie-vreugd* (1825), geschreven door een anonieme “Leydsche student” (mogelijk J. Pluym de Jaager). De auteur was in zijn nopjes met de positieve kritiek en stuurde een dankbrief aan de uitgever geadresseerd aan “de Heer Recensent van Leidens Academievreugd”. Hij was duidelijk in het ongewisse over de werkelijke identiteit van de recensent, en sprak Moens vreugd aan met “wy broeders”.

Moens verschuilde zich wel vaker achter een mannelijk masker. Zo stuurde ze in 1815 een lang gedicht, getiteld ‘Utrechts Kermisfeest’, naar het door Decker Zimmerman geredigeerde *Euphonia*. Moens ondertekende het met “Mr. W.B.”. Decker Zimmerman plaatste het gedicht, maar wijzigde haar ondertekening. De sekseverandering ging hem toch net iets te ver: “Het Mr., welk er nog was voorgeteekend heb ik destijds geschrapt, dewijl mij dit toch een weinig te koen dacht”.

Dat Moens ervoor koos in de huid van een man te kruipen, is niet verbazingwekkend. Vrouwelijke auteurs konden vaak op veel scepsis of weerstand rekenen in de algemene pers, tenzij ze zich concentreerden op opvoedkundige genres die specifiek op een publiek van vrouwen en kinderen gericht waren. Het schrijven van recensies behoorde niet tot de voor de hand liggende opties, zoals bijvoorbeeld blijkt uit de woorden van de schrijfster Johanna Sara Mackenstein-Koning (1809-1867) in het vrouwen tijdschrift *Maria en Martha*: “Wij vrouwen zijn immers geene wettige Recensenten” (vol. 2, 1844, p.56). Anoniem of als man kon Moens dan ook gemakkelijker andermans literatuur kritiseren.

De opmerking van Mackenstein-Koning laat niet alleen zien

dat vrouwen gewoonlijk geen recensies schreven. Deze laat tegelijkertijd zien dat het schrijven van recensies door vrouwen inmiddels een onderwerp van discussie was geworden: het werd in feite steeds meer als een reële optie onderkend. Ook een uitspraak uit de *Vaderlandsche Letteroefeningen* uit 1851 getuigt van het feit dat het bestaan van vrouwelijke critici niet langer ondenkbaar was. Naar aanleiding van een roman van Henriëtte Maria Langelaan (1821-?) schreef een (anonieme) recensent: “Het werk dat wij nu aankondigen, is [...] hoofdzakelijk voor vrouwen bestemd, en moet eigenlijk alleen door vrouwen worden beoordeeld”.

Het besef dat hier kennelijk aan het dagen is, roept de vraag op of er wellicht nog meer vrouwelijke recensenten actief waren. Meer in het algemeen rijst de vraag hoe geïsoleerd de positie van Moens was: was zij werkelijk de eerste vrouwe-

lijke recensent in Nederland? Het is denkbaar dat er al eerder vrouwelijke critici bestonden, maar dat ze tot dusver onzichtbaar zijn gebleven, bijvoorbeeld doordat ze anoniem publiceerden. Ook de tand des tijds speelt ons parten. Wat te denken van een tijdschrift als *De Recensent voor Vrouwen* (1795), waarvan ten minste twee nummers verschenen maar waarvan tot nog toe geen exemplaren zijn teruggevonden? Schreven er ook vrouwen in dit tijdschrift? En hoe zit het met *De Algemeene Oeffenschool der Vrouwen* (1784-1785), geredigeerd door Margareta Geertruid de Cambon-van der Werken (1734-ca. 1800)? In dit deels originele en deels op een Duits voorbeeld gebaseerde tijdschrift, was een rubriek ‘Bibliotheek’ opgenomen ofwel “een verslag van de nieuwste Werken, die of door, of ten behoeve, der Vrouwelyke Sexe geschreven zijn”. Dit weten we dankzij een recensie uit de *Vaderlandsche Letteroefeningen*; exemplaren zijn helaas niet bekend. Zolang er geen nieuwe gegevens opduiken, mogen

Petronella Moens

we Moens vooralsnog de eerste vrouwelijke recensent van Nederland noemen. En we mogen ons gelukkig prijzen dat er een bron is overgeleverd die meer zicht biedt op haar activiteiten als recensent: haar correspondentie met de redactie van *De Vriend des Vaderlands*.

Moens als recensent: misogynie ontzenuwd

Moens hechtte er veel waarde aan dat er zorgvuldig met haar kopij werd omgesprongen, blijkt haar brieven aan de redactie van *De Vriend des Vaderlands*. Over een recensie van C.P.E. Robidé van der Aa's *Losse bladen uit het groote levensboek, lektuur voor Nederlandsche vrouwen en meisjes* (dl. 1, 1833) ontstond een heftig meningsverschil. De redactie van *De Vriend des Vaderlands* nam buiten haar medeweten niet haar bespreking op, maar die van iemand anders. Moens ontstak in woede, omdat zij zich gepasseerd voelde: “nooit ben ik meer op een onaangename wijs verrast geweest, dan toen ik dat tijdschrift ontving, en denkende mijne Recensie van uw losse bladen daarin te vinden, zulk een hatelijk ding aantrof; ik houde mij wel overtuigd dat mijn vriend van der Aa die Recensie niet voor de mijne zal herkend hebben, want het draagt al de kenmerken van de eene of andere nijldige geleerde.” De recensie van deze “nijldige geleerde” droeg “het kenmerk van persoonlijke verbittering” en dat zou wel eens slecht voor de klantenbinding van *De Vriend des*

EEN TIJDSCHRIFT,

TOEGEWIJD AAN DEN ROEM EN DE WELVAART VAN
NEDERLAND EN IN HET BIJZONDER AAN DE
HULPREHOEFDIGEN IN HETZELVE.

(Uitgegeven van wege de Permanente Commissie
der Maatschappij van Weldadigheid).

DE TIENDE DEEL.

De liefde tot zijn lant is ieder aenghebooren.
VONDEL.

TE AMSTERDAM, BIJ
JOHANNES VAN DER HEY EN ZOON.

1839.

Titelblad "Vriend des Vaderlands",
Amsterdam, 1839.

Vaderlands kunnen uitpakken, zo waarschuwde ze de redactie: "voor zoo iets dacht my kon de Vriend van het Vaderland niet bestemd zyn, het doet my leed, want ik kan plechtig verzekeren dat onderscheidene lezers de beoordeling niet slechts afkeuren, maar het tijdschrift zelf (uit vrees dat het zyn vredelievendheid begint te verliezen), hun gunst ontzeggen." Het tijdschrift riep een leegloop van abonnees over zich af, aldus de verbolgen Moens. Toen twee jaar later het tweede deel van Robidé van der Aa's *Losse bladen* verscheen, reageerde *De Vriend des Vaderlands* overigens wel positief: de anonieme recensent nam zelfs met klem afstand van de vorige recensie (1836, nr. 4, p. 271-275). Het is goed mogelijk dat dit eerherstel uit de pen van Moens afkomstig was.

Ondanks deze negatieve ervaring bleef Moens recensies schrijven voor *De Vriend des Vaderlands*. Op 21 februari 1839 stuurde zij aan de redactie van dit blad een bespreking van een "Roman van Mejufv. Toussaint" Ze had deze roman, De graaf van Devonshire, met buitengewoon veel genoegen gelezen: "die Roman beviel my uitmuntend en ik wilde die daarom gaarne by onze landgenoten die zich meestal met het lezen van Romans bezig houden bekend maken, daar ik in lang geen lettervrucht van dat soort ontmoet heb, die ik met zoo volkomen vryheid onze jonge lieden durf aan bevelen." Kort daarna verscheen in dit tijdschrift inderdaad een juichende bespreking van *De graaf van Devonshire* (in 1839, nr. 3, p. 181-184). Uit de gedrukte tekst kan niet worden opgemaakt of Moens inderdaad de auteur is, want noch haar naam noch haar initialen zijn toegevoegd. Die conclusie lijkt — er vanuitgaande dat de affaire Robidé van der Aa zich niet heeft herhaald — echter gerechtvaardigd, gezien de korte tijdsperiode tussen haar brief en de verschijning van de recensie. Als de afgedrukte recensie inderdaad van haar hand is, dan is deze om meer dan een reden opvallend. Om te beginnen uitte ze felle kritiek op het fenomeen 'vriendjespolitiek' ofwel op critici die alleen het werk van vrienden wilden aanprijzen.

Daarnaast leverde ze een krachtdadige stellingname vóór het vrouwelijk schrijverschap. En hiermee keer ik terug naar het begin van dit artikel. Hier volgt nogmaals het citaat, maar dan mét het vlammeende vervolg:

"Eenen Roman, uit eene maagdelijke pen gevloeid, neemt men gewoonlijk met eene zekere voor ingenomenheid in handen, want hoe gereed men is het vrouwelijk geslacht met verontschuldigde toegevendheid, in ieder geval, te beoordeelen, als Schrijfsters beschouwt men ze al dikwerf als indringsters op een grondgebied, waar zij niet behooren, en rekent zich alzoo ongehouden, ze ook in die hoedanigheid, met verschooning te behandelen; gelukkig daarom zij, die door de voortreffelijkheid van hetgeen zij levert, de scherpste kritiek moet ontwapenen, en die alleen de aanmerkingen Recensenten te duchten heeft, die gewoon zijn alléén het werk hunner vrienden te prijzen, en al wat uit andere penen vloeit onbepaald gispen. Als ware vrienden van ons Vaderland, zouden wij ons schamen, ons andere eene banier te scharen, die hetzij ze verdedigt, hetzij ze aanvalt, tegen het rijk van waarheid is opgeheven; - wij hopen altijd onpartijdig te blijven, en wenschen ons zelve geluk, dat wij de vrouwelijke auteur van dezen welgeschreven Roman kunnen toeroepen: - uw Graaf van Devonshire bewijst, dat de natuur u de heerlijke gave geschonken heeft, van goed, nuttig en aangenaam te kunnen schrijven."

Wanneer we het vervolg van de recensie lezen, krijgt de veel geciteerde beginpassage een nieuwe betekenis: niet de misogynie blijkt centraal te staan, maar de verdediging van het vrouwelijk schrijverschap. *De Graaf van Devonshire* is immers bestand tegen de scherpste kritieken en bewijst dat Bosboom-Toussaint met een groot schrijverstalent is geboren, aldus de auteur. Een mooiere weerlegging van het vooroordeel dat vrouwen van nature niet geschikt zouden zijn om te schrijven, is bijna niet denkbaar. Een weerlegging waarvoor bovendien, zo mogen we wel aannemen, een van de eerste vrouwelijke recensenten van Nederland verantwoordelijk was.

Lotte Jensen verricht promotie-onderzoek naar vrouwentijdschriften en de journalistieke participatie van vrouwen in de achttiende en negentiende eeuw aan de Universiteit van Amsterdam.

Literatuur

- De correspondentie van Moens met de redactie van *De Vriend des Vaderlands* bevindt zich in de Universiteitsbibliotheek van Leiden (Ltk 1004, BPL 885 en BPL 1866). Zie voorts twee brieven (4 dec. 1833 en 18 dec. 1833) uit de nog ongecatalogiseerde collectie Robidé van der Aa, kort geleden verworven door de Universiteitsbibliotheek Amsterdam.
- J. Decker Zimmerman, 'Gedachtenisrede, uitgesproken in de Evangelisch-Luthersche kerk te Utrecht, 16 maart 1843'. In: W.H. Warnsinck Bz. en J. Decker Zimmerman, *Petronella Moens*. Amsterdam, 1843.
- Nelleke Noordervliet, 'De vrouw in de marge'. In: *De Volkskrant* (11 maart 2000).
- H. Reeser, *De jeugdijaren van Anna Louisa Geertruida Toussaint 1812-1851*. Haarlem, 1962.
- Riet Schenkeveld-Van der Dussen (hoofdred.), *Met en zonder lauwerkrans. Schrijvende vrouwen uit de vroegmoderne tijd 1550-1850; van Anna Bijns tot Elise van Calcar*. Amsterdam, 1997.
- Toos Streng, *Geschapen om te scheppen? Opvattingen over vrouwen en schrijverschap in Nederland 1815-1860*. Amsterdam, 1997.
- Ans J. Veltman-Van den Bos, *Petronella Moens (1762-1843). De Vriendin van 't Vaderland*. Nijmegen, 2000, dissertatie.

“Kennnis doorgeven, daar gaat het mij om”

Interview met Zonneke Matthée

Vilan van de Loo

Zonneke Matthée was acht jaren hoofdredacteur van *Historica*, het tijdschrift dat zij van een eenvoudig gestencild *Vrouwengeschiedenisblad* veranderde in een professioneel kwartaalblad. Afgelopen zomer droeg zij deze functie over aan Marijke Huisman. Uiteraard blijft Zonneke VVG-lid. Waar komt haar passie voor vrouwengeschiedenis vandaan? En welke feeën stonden om haar wieg? Een fascinerend verhaal over persoonlijke inspiratie, over leven met het toeval en over een toekomst die hopelijk langs fietspaden en door NSB-archieven gaat.

“Nee, heldinnen heb ik niet”, zegt Zonneke Matthée (1944) beslist. “Dat woord is me te dweperig. Te sterk. Maar het is in mijn leven wel zo geweest, dat ik op het juiste moment (toeval?) een vrouw ontmoette die me aan het denken zette over mijn eigen leven en me inspireerde om een andere weg in te slaan. Dat is recent weer gebeurd. Nu ik terugkijk op mijn periode met *Historica*, maak ik ook de balans op van mijn leven tot dusver.”

Of het werkelijk toeval is, mogen theologen en filosofen beslissen. Sprookjesvertellers zouden zeggen dat er rond Zonnekes wieg feeën stonden die zich later op het juiste moment zouden manifesteren. Terwijl momenteel aan de universiteiten discussies voortwoeden over female agency, vertelt Zonneke een persoonlijk relaas over inspiratie vinden en praktisch handelen, en waarin geschiedschrijving een werkwoord is dat ook vrouwen betreft.

“Op de Montessorikleuterschool wilde ik later al schooljuffrouw worden. Dat ideaal heb ik jaren lang vastgehouden, maar het realiseren lukte niet.

Foto: Marinde Hurenkamp

Mijn opleiding schoot tekort, want ik had alleen lagere school, een jaar lyceum en twee jaar huishoudonderwijs. Daarmee kon ik niet naar de Kweekschool, zoals de Pedagogische Academie toen heette,” vertelt Zonneke. En zo sneuvelde een meisjesdroom. Het ideaal dat daarvoor in de plaats kwam, was volgens de tijdgeest van de jaren vijftig even vrouwelijk: kinderverpleegster worden. “Ik las over het bestaan van Florence Nightingale. Als jong meisje bewonderde ik zo’n jonge vrouw die naar de Krim ging om daar soldaten met cholera te verplegen. Ze had een rijke vader, dus in principe kon ze, als ze dat wilde, een luxe leven leiden. Werken hoefde ze niet. Maar ze wilde het.” Het ideaal dat Nightingale voor ogen had sprak Zonneke zo aan dat ze als meisje van zestien jaar ging werken als verpleegster in een particulier tehuis voor spastische kinderen, gevestigd te Epe. De natuurlijk geachte vrouwelijke zorgzaamheid werd er flink benut: werkdagen van zeven uur ‘s morgens tot elf uur ‘s avonds waren regel, en geen uitzondering. Een

weekend in de maand hoefden er geen diensten te worden gedraaid, dan mocht ze naar huis en kon ze bijslapen. Ook bij een latere interne pre-klinische opleiding tot verpleegkundige bij de nonnen in de St. Maartenskliniek in Nijmegen was het hard werken.

De gedachte aan Florences doortastende zorgzaamheid verdween in deze praktijk geleidelijk naar de achtergrond. "Toen verloofde ik me en zou geheel volgens de vroege jaren zestig ideologie gaan trouwen en kinderen krijgen. Mijn idealen van onderwijs en verpleging leken verdwenen. Maar de verlovings raakte uit, het regiem van de nonnen verdroeg ik niet meer en omdat ik geen uitzicht had op een kostwinner, besloot ik een andere richting in te slaan."

Zere benen

De positie als eerste verkoopster bij servies- en porceleinwinkel Hoying in de Amsterdamse Kalverstraat verveelde evenwel snel. Alsof Aletta Jacobs de winkel had overgeslagen, moesten verkoopsters er de hele dag staan. Net als haar negentiende-eeuwse voorgangsters, was verkoopster Mattheé 's avonds daarvan doodmoe en had zij vaak zere benen. De avond-HBS die ze volgde, was nauwelijks meer vol te houden. Zonneke: "Na een half jaar wist ik dat het zo niet verder kon. Alleen met halve dagen werken kon ik de studie erbij doen, maar daarvoor had ik de financiële steun van mijn vader nodig. Die weigerde, omdat ik, zo meende hij, toch snel zou trouwen en dan was het zonde van zijn geld. Toen ben ik maar met de opleiding gestopt. Mijn vader had gelijk, wat het trouwen betreft, want kort daarop leerde ik Cor kennen, we trouwden (1964) en op het moment dat ik mijn oudste zoon Brent kreeg (1967) werd ik ontslagen. Het verplichte zwangerschapsverlof bestond nog niet."*

Groene weduwe

"Tijdens de tweede feministische golf bezocht ik de avond-HAVO, met geschiedenis als favoriete vak. Ik verslond stapels boeken, waaronder *Omzien in verwondering* van Annie Romein-Verschoor. Ze schreef dat ze zich een meisje voor halve dagen voelde ten opzichte van Jan en haar kinderen. Dat trof me zo. Ik dacht: dat ben ik ook, een meisje voor halve dagen. Inmiddels was onze tweede zoon Tjerk geboren in 1971. Net als Annie wilde ik ook méér zijn dan alleen een liefhebbende echtgenote en moeder. Door het lezen van die zin voelde ik mijn meisjesideaal van schooljuffrouw zijn herleven. Ik maakte de HAVO af en ging 's avonds MO-geschiedenis studeren op het Nutsseminarium.

Ook *The Feminine Mystique* van Betty Friedan deed veel met me. Dat boek ging over mij! Getrouwd met een schat van een man, twee leuke jongens en toch niet helemaal gelukkig.

Ik miste werk met een eigen inkomen. Dat had ik tot aan de geboorte van mijn oudste zoon altijd verdiend. Het was zo gek dat ik voor Cor een cadeau kocht van geld dat ik niet zelf had binnengebracht. Met het lezen van Betty Friedan ging een wereld voor me open. Ik wilde een eigen kamer en mijn studie afmaken, hoe moeilijk dat ook was. In die tijd verhuisden we van Amsterdam naar Leiden, waar ik in een nieuwbouwwijk kwam te wonen. Cor had een leuke baan, ik verloor de vriendinnen onder handbereik en zo zat ik daar dan, als groene weduwe."

Slachtofferfeminisme

Na haar studietijd kwam een lawine van activiteiten. Eerst een baan als docente geschiedenis en maatschappijleer op een categoriale MAVO in Bodegraven, een andere baan op het Bonaventuracollege in Leiden. Hier onderwees ze naast het verplichte geschiedeniscurriculum, aan de leerlingen de geschiedenis van vrouwen. In 1986 ontving ze hiervoor de KRO-M/V-emanipatieprijs. Zonneke was lid en secretaris van de Leidse Werkgroep Vrouwengeschiedenis, een onderdeel van het Landelijk Overleg Vrouwengeschiedenis (LOV),

waaruit de huidige Vereniging voor Vrouwengeschiedenis (VVG) is voortgekomen. Redactielid van *Vrouwendomein*, deel 4 uit de reeks *Een Tipje van de Sluier*. Ze was actief lid in, en later de eerste vrouwelijke voorzitter van de Vereniging van docenten in Geschiedenis en staatsinrichting in Nederland (VGN). Ze werkte mee aan de invoering van een Centraal schriftelijk eindexamen Vrouwengeschiedenis in 1990 en 1991. En ze was betrokken bij projecten preventie seksueel geweld in het onderwijs, bij emancipatieprojecten en bij nascholingscursussen.

Tussen de bedrijven door las Zonneke alles wat los en vast zat. Vooral *De tweede sekse* van Simone de Beauvoir maakte veel indruk op haar. "Zij was de eerste die het begrip gender in 1949 introduceerde met haar stelling 'on ne naît pas femme, on le devient'. Als feministische theoretici eerder daarmee hadden gewerkt, dan hadden we de fase van het slachtofferfeminisme waarschijnlijk kunnen overslaan. Maar haar boek is in Nederland pas aangeslagen tijdens de tweede feministische golf. Nu is het modieus om kritiek op haar te hebben, dat zag je vorig jaar nog toen *De tweede sekse* vijftig jaar na publicatie werd herdacht. Toen Joan Scott met genderconstructie kwam, was ik met anderen opgelucht, met dit idee konden we meer dan met het slachtofferconcept."

Mooie jurken

Tot dat moment verliepen zowel de loopbaan als het privéleven van Zonneke succesvol. Zij had energie voor tien, genoeg om een nieuwe baan als onderwijskundige op het Algemeen Pedagogisch Studiecentrum (APS) te vervullen, talloze nevenactiviteiten op zich te nemen, managementtrainingen te geven en daarbij ook nog echtgenote en moeder te zijn. Het kon niet stuk leek het. En toen ging het toch stuk. Na een ongelukkige val uit een bureaustoel werd na uitputtende consultaties de diagnose Chronisch Benigne Pijn Syndroom (CPBS) / Fibromyalgie (FM) gesteld. Kort gezegd betekende dat: pijn, een bijna niet te verdragen pijn. In het hele lichaam zenuw- en spierpijnen, voortdurend, dag en nacht, zodat het bijna ondraaglijk was te zitten of te liggen, en de pijn chronische slapeloosheid veroorzaakte.

Zonneke kan achteraf het proces nuchter analyseren: "In het eerste jaar dat ik ziek was, verwachtte ik nog beter te worden. Het tweede jaar ook. Daarna begon het me te dagen, dat ik ziek zou blijven en dat die baan en alles wat ik verder deed, niet meer mogelijk was. Toen ging ik mezelf vragen stellen: wie ben ik nog, als ik niet meer kan wat ik kon? Wie ben ik voor mijn vrienden, collega's en partner? Wie ben ik voor de kinderen? Die waren een dynamische moeder gewend, onvermoeibaar, die overal voor in was. Als ik me op een vergadering voorstelde zei ik wat ik allemaal deed. Nu waren er nauwelijks vergaderingen meer. Ik leerde op wat ik had gedaan. Maar of dat genoeg was?" Zoals eerder, waren er nu ook inspirerende vrouwen. Renate Dorrestein publiceerde over haar ziekte ME het boek *Heden ik* waarin zij met enig cynisme de ervaring beschreef van ziek zijn, de martelgang langs doktoren en door ziekenhuizen en de reacties van vrienden. Ook Frieda Kahlo bewees met haar werk meer te zijn dan 'alleen maar' een patiënte. Zonneke: "Toevallig was ik twee jaar voordat ik ziek werd in Mexico geweest en had ik een biografie over haar gelezen. Later zag ik in Paleis Noordeinde haar schilderijen, waarop ze pijn laat zien, de fysieke pijn die zij uit haar eigen leven zo goed kende. Frieda oversteeg de pijn. Ze bleef schilderen en er prachtig uitzien, met mooie jurken en verzorgde make-up. Ze was meer dan een invalide, ze was een vrouw die kunst maakte en dus deel bleef uitmaken van de wereld om zich heen. Zo wilde ik ook zijn. Leuk en verzorgd in mijn rolstoel zitten. Al was ik niet meer de vrouw van toen, ik had nog altijd een baan, en dat was het hoofdredacteurschap van *Historica*. Daar heb ik de energie in gestoken die ik nog had."

Foto: Marinde Hurenkamp

Corry Brokken

“En nu ben ik al tien jaar ziek. Dat heb ik geaccepteerd. Recent heb ik pijnpleisters en nieuwe medicijnen gekregen waardoor de pijn hanteerbaarder wordt. De ziekte is daarmee niet over maar als het mooi weer is, kan ik een klein stukje gaan fietsen. Dat was eerst ondenkbaar. Daarom heb ik de keuze gemaakt om niet meer van deadline naar deadline te leven en te stoppen met het werk voor *Historica*. Maar ook om de tijd te hebben voor mijn eigen historische onderzoek.” Dat onderzoek heeft een oorzaak en een aanleiding, zet Zonneke uiteen. Vorig jaar las ze het interview met Corry Brokken in *Opzij*. De voormalige rechter en zangeres vertelde onder andere over haar achtergrond als dochter van een man die gedurende de Tweede Wereldoorlog lid was van de NSB. Dat raakte Zonneke: “Ik vond het zo dapper dat zij, als bekende Nederlander, dit naar buiten durfde te brengen. Want nog altijd is het een beladen onderwerp, de NSB. Er wordt meestal nog steeds in de goed/fout-indeling van dr. Lou de Jong gedacht. Terwijl de werkelijkheid veel genuanceerder ligt. Zoals ik mij indertijd door vrouwen als Betty Friedan en Simone de Beauvoir bewust werd van mijn positie als vrouw, en zoals ik door Renate Dorrestein en Frieda Kahlo leerde meer te zijn dan een zieke, zo inspireerde dat interview mij om mijn eigen achtergrond verder te onderzoeken. Want die maakt deel uit van een bijna verzwegen deel uit de Nederlandse geschiedschrijving, namelijk die van de NSB.”

Goed of fout

Dan vertelt Zonneke over Pip Matthée, een ‘brood-NSB-er’ in de terminologie van De Jong. Als in december 1942 voor Pip de dreiging komt om in Duitsland te werk gesteld te worden, weet hij niet wat te doen. Hij is 23 jaar, woont in Roosendaal en heeft een eigen reclame-adviesbureau. Naar Duitsland gaan betekent zijn zaak kwijtraken. Op aanraden van de NSB-burgemeester Daems wordt Pip lid van de NSB. Als de oproep in september 1943 toch komt zegt hij onmiddellijk zijn NSB-lidmaatschap op. Hij trouwt snel in de hoop dat zijn echtgenote zijn zaak mag overnemen. Dat lukt niet en Pip moet naar Wenen. “Pip was mijn vader,” zegt Zonneke eenvoudig.

Ze vervolgt: “Vrouwengeschiedenis heeft laten zien dat de werkelijkheid oneindig veel genuanceerder is dan we dachten. Dat is hier ook het geval. Het lijkt erop, dat het klimaat in Nederland rijp is om op een realistische manier naar het

oorlogsverleden te kijken. Koningin Beatrix heeft tijdens het bezoek van de Japanse keizer gezegd dat we het verleden niet moeten wegstoppen, maar erkennen zoals het geweest is, zodat het de toekomst niet kan blokkeren. Dat is ook mijn standpunt. Maar dan moeten we wel dat verleden onder ogen durven zien.”

Daar hoopt Zonneke met haar onderzoek aan bij te dragen. Ze richt zich op constructies van vrouwelijkheid en mannelijkheid in de NSB, op gendervertogen. Een precieze onderzoeksvraag zal in de loop van het onderzoek pas geformuleerd worden. Dat staat in de kinderschoenen maar is daarom niet minder veelbelovend. Zonneke onderzoekt archieven, houdt interviews met vrouwen uit die periode en bouwt een netwerk op, onder meer via de Werkgroep Herkenning. Verder koopt ze waar mogelijk archivalia van de Nationaal Socialistische Vrouwen Organisatie (NSVO). Dat is heel confronterend: “Het is vrij zeldzaam; de mensen durven het nauwelijks te koop aan te bieden. Als ik op een rommelmarkt naar NSVO-brochures vraag, word ik merkwaardig aangekeken. Als ik zeg dat ik historisch onderzoekster ben, mag het opens. Zo merk ik dat het systeem goed of fout nog steeds in werking is. Nog steeds wordt mijn vader veroordeeld.”

Rechtvaardig

Nu haar *Historica*-periode afgesloten is, begint met dit onderzoek een nieuwe fase voor Zonneke. Hoewel, nieuw? Alleen naar onderwerp. De kern van dit werk is dezelfde als in haar meisjesdroom onderwijzeres te zijn: “Kenniss doorgeven, daar gaat het mij om. Ik heb me ingezet voor vrouwengeschiedenis omdat ik het niet rechtvaardig vond dat er zo weinig aandacht werd besteed aan de geschiedenis van vrouwen. De geschiedenis recht doen, zoals die zich heeft afgespeeld. En daarom ga ik nu dat onderzoek doen.”

*Volgens de ziekwet van 1913, die in 1930 in werking trad, ontvangen zwangere werknemers die onder de ziekwet vallen formeel de laatste zes weken van hun zwangerschap volledig dagloon en na de bevalling wordt het volledige dagloon minimaal zes en maximaal twaalf weken doorbetaald. (redactie)

Vilan van de Loo is journaliste en onderzoekster. Haar aandachtsveld is vrouwengeschiedenis van Nederlands-Indië. Zie ook <http://www.vilanvandeloo.nl>

Women's studies in archaeology

Londa Schiebinger

Op de conferentie *The History of Women in Science*, die plaatsvond in Cambridge van 10 tot 12 september 1999, hield Londa Schiebinger een lezing getiteld 'Has Feminism Changed Science?'. Daar waren ook enkele Nederlandse vrouwen aanwezig die zich bezighouden met de geschiedenis van vrouwen in de exacte vakken; één van hen, Marianne Offereins, stelde ons haar vertaling van de lezing van Londa Schiebinger ter beschikking. Wij drukken hier -met toestemming van Schiebinger, die als Edwin Sparks Professor for the History of Science is verbonden aan het Department of History van de Pennsylvania State University (USA)- een deel van deze lezing af. Na een algemene introductie over de geschiedenis van vrouwen in de natuurwetenschappen, waarin Schiebinger onder andere een onderscheid maakt tussen de uitsluiting van vrouwelijke wetenschappers enerzijds en het ontkennen van seksisme in de wetenschappelijke inhoud anderzijds, concentreert zij zich op één discipline, de archeologie.

"Vandaag zal ik aandacht besteden aan een aantal veranderingen die het feminisme heeft teweeggebracht in de inhoud van één vak: de *archeologie*, de discipline die vragen over de oorsprong van de mens en de evolutie bestudeert.

Als men zich realiseert hoe groot de affiniteit is met antropologie, etnografie en geschiedenis -waar genderstudies sinds de jaren zeventig van grote invloed zijn geweest- heeft het feminisme zich verbazingwekkend laat op de archeologie gericht. Misschien waren er onoverkoombare interdisciplinaire obstakels die de archeologie zo lang van de genderanalyse scheidde. Of misschien waren het, zoals Margaret Conkey suggereert, de sterke positivistische methoden in de archeologie die ertoe leidden dat de zelfreflectie, die zo kenmerkend is voor de genderbenadering op een zijspoor belandde.

Sinds de jaren negentig echter treden feministische archeologen sterk op de voorgrond met studies over het aandeel van vrouwen in de beroepsgroep en analyses van de inhoud van de wetenschap. Feministische archeologen hebben, meer nog dan andere wetenschappers, gewezen op het verband tussen de genderspecifieke structuur van hun discipline en de kennis die zij produceerde. Het is van belang aan te geven welke analysecategorieën ontleend aan vrouwenstudies of feministische theorieën hier ontwikkeld en in gebruik zijn genomen. In 1991 begonnen Margaret Conkey en Sarah Williams hun

analyse van de *Political Economy of Gender in Archeology* met het ter discussie stellen van een van de traditionele objecten van de archeologische kennis: de 'oorsprongsverhalen', dit betekende een fundamentele uitdaging. De zoektocht naar de oorsprong -van mensachtigen, de rangorde, landbouw, handel, vuur, gendergebonden rolpatronen, status, het maken van gereedschappen, de jacht, taal, en dergelijke- bepaalde de 'grote' prestigieuze vragen in de archeologie. Het primaat van het onderzoek naar de oorsprong stelde volgens Conkey en Williams de beoefenaars ervan in de gelegenheid de discipline te structureren, carrières te beïnvloeden en om politiek invloedrijke uitspraken te doen over de menselijke natuur en de menselijke maatschappij, gebaseerd op de uitkomsten van hun onderzoekingen.

Zoals bekend, is er traditioneel gezien binnen het oorsprongsonderzoek weinig plaats voor vrouwen of voor gender-specifiek onderzoek naar de evolutie van de mens. Fossiele vrouwen -zelfs wanneer men zich realiseert dat ze hebben bijgedragen aan culturele vernieuwingen- worden zelden getoond bij het maken van de grote stappen vooruit in de menselijke evolutie. Het nieuwe in de bijdrage van Conkey en Williams is dat zij de vraag stellen hoe ongelijkheid tussen de seksen in autoriteit op het intellectuele vlak een rol heeft gespeeld bij het bepalen van wat geldt als bewijs, in dit geval als archeologisch bewijs. Archeologen

zijn steeds geneigd geweest het gebied van de technologie te stellen boven het sociologische en dit heeft ertoe geleid dat bij het definiëren van menselijke samenlevingen het gereedschap op de eerste plaats kwam. Het nauwe verband tussen de hypothese van 'de mens-als-jager' die lang heeft stand gehouden en het paradigma van 'de mens-als-gereedschapsmaker' heeft de technologie verheven tot het element bij uitstek waarmee prehistorische tijdperken van de mens werden gedefinieerd: het Paleo- en het Neolithicum, de Bronstijd, de IJzertijd. De vraag die Joan Kelly jaren geleden stelde over de periodenverdeling in de geschiedenis - "Hebben vrouwen een Renaissance gehad?" - zou hier ook gesteld kunnen worden: "Hebben vrouwen een Bronstijd gehad? En is 'Brons' het kenmerkende aspect van deze tijd?"

De voorkeur voor gereedschappen (nauwkeurig gedefinieerd als fijn bewerkte pijlpunten, speren, bijlen en dergelijke) en de botten van de enorme dieren die ermee waren geveld werd nog eens ondersteund door hiërarchieën binnen de discipline die vrouwen merendeels uitsloten van het veldwerk en hen samenbrachten in minder prestigieuze onderzoeksgebieden, zoals paleo-ethnobotanie, museumwerk, laboratoriumanalyse, en 'macro- en micro-wear' steentijd onderzoek. Deze indeling naar sekse in het academisch onderzoek is met name evident in het prestigieuze Noord-Amerikaanse Paleo-indiaanse onderzoek, waar in de late jaren tachtig het veldwerk nog steeds voor meer dan negentig procent door mannen werd gedaan. Archeologe Joan Gero heeft het traditionele 'mens-als-gereedschapsmaker'-verhaal ter discussie gesteld. Zij beweert dat er een duidelijk bewijs is dat zo'n beperkte definitie van stenen gereedschappen voorbijgaat aan circa negentig procent van de prehistorische gereedschappenproductie. De jacht op groot wild, die in feite waarschijnlijk voor slechts een klein deel voorzag in de voedselbehoefte van de prehistorische mens, wordt beschouwd als de 'grote gebeurtenis' van de prehistorie, maar gaat voorbij aan het belang van gereedschappen als vuistbijlen (die wellicht meer algemeen gebruikt zijn door vrouwen) en het werk waarmee ze geassocieerd worden. Vrouwelijke archeologen, die goed zijn vertegenwoordigd in de steentijd-studies, bestuderen speciaal deze stenen werktuigen en andere gewone gereedschappen die zijn gevonden op de vloeren van woningen, in nederzettingen en op de plaatsen waar dorpen zijn geweest. Deze 'micro- en macro-wear-studies' zoals ze worden genoemd, richten zich niet op het herscheppen van oude technologieën, maar op het gebruik van de stenen op een groot aantal gebieden, waaronder noten plukken, leer bewerken, graan oogsten en hout bewerken. De uitbreiding van noties van wat men onder gereedschap verstaat (zoals Sally Slocum zo'n twintig jaar geleden bepleitte) roept nieuwe vragen op, over hoe het vlees van de jagers werd bereid, wat de vroege mensen gewoonlijk aten, en over de economische en culturele doelstellingen van de gereedschap-makende samenlevingen.

De genderstudies in de archeologie breiden zich uit. Ik wil nog een laatste voorbeeld geven van hoe seksespecifieke veronderstellingen het onderzoek richting hebben gegeven. Uitgaande van grafvondsten, heeft Margaret Conkey toegelicht hoe aan een voorwerp dat is gevonden in het graf van een vrouw meestal een totaal andere betekenis wordt toegekend, dan wanneer hetzelfde voorwerp is gevonden in het graf van een man. Stampers bijvoorbeeld worden, als ze bij een vrouw zijn begraven, geïnterpreteerd als aandenken aan

het malen van het graan door de vrouw; maar als ze zijn begraven bij een man wordt er van uitgegaan dat ze dienen als aanwijzing dat de man ze heeft gemaakt. Hetzelfde gaat op met betrekking tot handelswaar: wanneer goederen worden gevonden in het graf van een vrouw, neemt men aan dat deze deel uitmaakten van de huishouding van de vrouwen; wanneer ze bij een man worden gevonden, gaat men ervan uit dat hij er in handelde. Zo ook met *atlatls* (speerwerpers); aange troffen bij een man worden ze direct gezien als verwijzing naar extensieve mannelijke jachtactiviteiten; worden ze bij vrouwen gevonden dan beschouwt men ze als zuiver ceremonieel of in verband staand met de overdracht van eigendom. Ik zou nog een grote hoeveelheid voorbeelden kunnen geven waarbij het herzien van gendergebonden interpretaties -

zowel voor mannen als voor vrouwen - de wetenschappelijke praktijk minder rigide heeft gemaakt en waardoor nieuwe projecten zijn begonnen, die de mens meer in het algemeen ten goede komen. In plaats daarvan wil ik een vraag stellen: hoe gaan we door met het stimuleren van de positieve veranderingen in relatie tot het feminisme? Er is geen stevig uitgangspunt voor de verandering - geen 'Archimedisch' punt - dat, wanneer het eenmaal is vastgesteld, een snelle hervorming garandeert, behalve een kritisch begrip van de bestaande problemen - en dat is op veel gebieden al aan de orde. Academische programma's, zoals de programma's van de vrouwenstudies in de Verenigde Staten, hebben uitgebreide kennis geleverd over hoe genderideologie en -praktijken hebben gewerkt. Het stimuleren van deze programma's en

hun verbindingen door de hele universiteit is een van de manieren waarop dit werk kan worden verbeterd.

[...] De Amerikaanse of de Europese regeringen zouden een Women's Science and Engineering Initiative kunnen lanceren, met als doel gender in de inhoud van de natuurwetenschappen te analyseren en gelijkwaardigheid voor vrouwen in de natuurwetenschappelijke en technische gebieden veilig te stellen. Dergelijke initiatieven zouden moeten ontstaan uit het samengaan van de expertise van natuurwetenschappers en menswetenschappers zodat uiteindelijk de twee culturen van C.P. Snow samen kunnen gaan onder de mantel van het feminisme."

Londa Schiebinger.

Literatuur

- Joan Gero and Margaret Conkey (eds.), *Engendering Archaeology*. Oxford, 1991.
- Margaret Conkey and Sarah Williams, "The Political Economy of Gender and Archaeology", in: Micaela di Leonardo (ed.), *Gender at the Crossroads of Knowledge: Feminist Anthropology in the Post-Modern Era*. Berkeley and Los Angeles, 1991.
- Margaret Nelson, Sarah Nelson and Alison Wylie (eds.), *Equity Issues for Women in Archaeology*. *Archaeological Papers No. 5*. Arlington, 1994.
- Hilary du Cros and Laurajane Smith (eds.), *Women in Archaeology: A Feminist Critique*. Canberra, 1993.
- Cheryl Claassen and Rosemary Joyce (eds.), *Women in Prehistory: North America and Mesoamerica*. Philadelphia, 1997.

Vluchtelingen uit België

Het Internationaal Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging (IIAV) verzamelt en bewaart het culturele erfgoed van en over vrouwen. Het beeldarchief heeft een kleine, maar bijzondere collectie foto's, affiches enzovoort. In de rubriek *Onder de loep* laat het IIAV foto's zien, die nog niet of niet volledig beschreven zijn. Iedere aanvulling op de informatie over de foto's is van harte welkom.

Tijdens de Eerste Wereldoorlog werden er in Nederland vele vluchtelingen uit België in kampen ondergebracht. Uit de bijchriften op de briefkaarten blijkt dat er voor vrouwen naaischolen en naaiateliers werden ingericht.

Wie weet meer over deze scholen en ateliers? Doet iemand onderzoek naar dit onderwerp of heeft iemand hier onderzoek naar gedaan?

Op eerdere oproepen kregen wij nuttige informatie, waarvoor wij de tipgevers hartelijk bedanken. Weet u wie de vrouwen op bovenstaande foto's zijn, laat het ons dan weten. Schrijf of mail naar het IIAV, t.a.v. Heleen Masee, Obiplein 4, 1094 Amsterdam, e-mail: beeld@iiav.nl.

Samenstelling: Heleen Masee en Lizzy Jongma.

Congres

KNHG

In het Koninklijk Instituut voor de Tropen in Amsterdam worden op 17 en 18 november de Geschiedenisdagen gehouden. De eerste dag van het congres staat in het teken van de vraag waar het vak geschiedenis 'staat', en hoe de samenwerking tussen archieven, musca en onderwijsinstellingen gestimuleerd kan worden. De tweede dag is gewijd aan 'Nederland in de koloniën, de koloniën in Nederland'. Tijdens de Geschiedenisdagen zal het nieuwste *Tipje van de Sluier* worden gepresenteerd. De geschiedenisdagen worden georganiseerd door de KNHG. Informatie: knhg@xs4all.nl of Internet: www.knhg.nl

Varia

Databases

Het IIAV heeft een aantal interessante databases ontwikkeld en/of aangekocht, zoals de Black Studies Database en de Women's Resources International. De cd-rom *Black Studies Database* bevat 200.000 titels van publicaties uit de periode 1948-1986 over zwarte politiek en cultuur. De titels zijn afkomstig uit tijdschriften als *Ebony*, *Journal of Negro History* en *Western Journal of Black Studies*. De cd-rom *Women's Resource International* bevat meer dan 265.000 titels uit een aantal vrouwenstudiesdatabases. Via deze cd-rom zijn meer dan honderd tijdschriften -waaronder *Gender and History*- nu op artikelniveau toegankelijk.

De databases zijn te raadplegen via de publieksterminals in het IIAV (Obioplein 4, Amsterdam) of via de internetsite van het IIAV: www.iiav.nl.

Studiedag Vrouw en Universiteit

De Werkgroep Universiteitsgeschiedenis houdt op 8 december aan de VU te Amsterdam een studiedag over de positie van de vrouw aan Nederlandse en Belgische universiteiten. Er worden lezingen gegeven over vrouwen aan middeleeuwse en vroegmoderne universiteiten (Anuschka de Coster, RU Gent), vrouwen en wetenschap in de 18de en 19de eeuw (Geert Vanpaemel, KU Leuven en KUN), academiae in de 19de en 20ste eeuw (Mineke Bosch, Universiteit Maastricht). Schrijfster Nelleke Noordervliet en Inge de Wilde (RUG) dragen een door henzelf geschreven korte briefwisseling voor

tussen Belle van Zuylen en Aletta Jacobs. Hilde de Ridder-Symoens (VU en RU Gent) verzorgt een inleiding en Monika Triest een slotbeschouwing.

In mei 2001 vindt een vervolgstudiedag plaats in Gent.

Inlichtingen en aanmelding: Inge de Wilde,

email i.e.dewilde@bureau.rug.nl en Marc Wingens,

email mfm.wingens@dienst.vu.nl

Personalialia

Met de tentoonstelling *Poësie, Love, Sneeuw witje, Pfft-* neemt **Liesbeth Brandt Corstius** in oktober afscheid als directeur van het Museum voor Moderne Kunst in Arnhem. Achttien jaar lang heeft zij als directeur van het Museum geijverd voor meer aandacht en waardering voor het werk van vrouwelijke kunstenaars.

Maria Grever is per 1 oktober voor 0.3 fte benoemd tot hoogleraar Theorie en Methoden van de Maatschappijgeschiedenis aan de Erasmus Universiteit Rotterdam. Zij volgt Piet Blaas op.

Ilse van Lamoen won onlangs de prof. Halkes scriptieprijs voor haar scriptie *Grootmachten, grenzen en grondslagen. Communicatie tussen feministische en mainstream theoretici in de Leer der Internationale Betrekkingen*. De scriptie is te bestellen bij de University Press Nijmegen (024-3612073).

Internetsites

Athena is een Socrates Thematic Network Project waaraan tachtig vrouwen- en genderstudiesprogramma's, onderzoeksinstituten en documentatiecentra in Europa deelnemen. De ATHENA-site biedt een online discussieforum, een activiteitenoverzicht en een lijst van deelnemende partners. Adres: www.let.uu.nl/womensstudies/athena/

WWWomen heeft een zoekbestand met een grote collectie weblinks, over zeer uiteenlopende onderwerpen als wetenschap, loopbaan, diversiteit enzovoort. Adres: www.women.com/

In memoriam Heleen Sancisi-Weerdenburg (23-5-1944 - 28-5-2000)

Op zondag 28 mei is Heleen Sancisi-Weerdenburg overleden. Dat deze sterke vrouw langzaam maar zeker haar energie en glans verloor door de ziekte waartegen zelfs zij niet was opgewassen, was even vreselijk als onbegrijpelijk om aan te zien. Tot op haar sterfbed bleef ze geïnteresseerd in alles wat de mensen om haar heen en haar vakwereld aanging.

Heleen had haar studie Geschiedenis in Leiden afgerond met als hoofdvak Oude Geschiedenis, en was gefascineerd geraakt door het oude Perzië. In 1980 promoveerde zij op een proefschrift waarin zij een nieuwe benadering van de Perzische geschiedenis demonstreerde door het gebruik van antropologische theorieën, en in de volgende jaren ontwikkelde zij zich tot een internationaal gerespecteerd specialist in de Perzische geschiedenis. Maar evenzeer ging de zaak van 'vrouwen in de geschiedenis' haar ter harte. Anders dan het merendeel van de vrouwengeschiedenispecialisten in die tijd was Heleen niet betrokken geweest bij de feministische beweging, en op een uitbundig feest tijdens de Berkshire-conference voelde ze zich duidelijk onwennig. Met des te meer zekerheid wist ze in haar onderwijs en onderzoek en door haar uitzonderlijke talent als bestuurder resultaat te boeken. Ze was de eerste docent aan het Instituut voor Geschiedenis van de RU Groningen die op eigen initiatief een college gaf over vrouwengeschiedenis, en zij wist te bereiken dat er een bijvak Vrouwenstudies aan de Letterenfaculteit van de RUG werd ingesteld. Als hoogleraar Oude Geschiedenis aan de Universiteit Utrecht schiep Heleen de voorwaarden tot de bijzondere leerstoel Vrouwengeschiedenis. Ze was ervan overtuigd dat vrouwen het voorlopig van vrouwen moeten hebben om daadwerkelijk erkenning te krijgen voor wetenschappelijke kwaliteit, en in de vele commissies waarin zij zitting had bleef zij alert en kritisch.

In Heleen hebben wij - vrouwenhistorici, oudhistorici, het Instituut Geschiedenis van de UU en vooral haar naaste collega's - een collega en vriendin verloren van een ongekende geestelijke en lichamelijke kracht en een bron van talloze initiatieven.

Josine Blok (verbonden aan de sectie Oude Geschiedenis, Universiteit Utrecht).

IFRWH-News

Deze rubriek bevat een selectie uit de meest recente nieuwsbrieven van de International Federation of Researchers in Women's History (IFRWH). Wie direct contact met de IFRWH wil opnemen, kan een e-mail versturen naar de Nederlandse vertegenwoordigster van de IFRWH, Berteke Waaldijk (Berteke.Waaldijk@let.uu.nl).

Geïnteresseerden kunnen ook terecht op het Internet:

<http://www.history.unimelb.edu.au/ifrwh.html>

Bestuur

Na gedane arbeid nam het IFRWH-bestuur, onder leiding van presidente Patricia Grimshaw, in augustus afscheid tijdens de grote CISH-conferentie in Oslo. De nieuwe presidente is de Ierse Mary O'Dowd (m.odowd@qub.ac.uk). Ander verheugend IFRWH-nieuws is dat onlangs vijf nieuwe nationale comités zijn opgericht, namelijk in Bangladesh, Finland, Hongarije, Litouwen en Polen.

Congressen

Arbeitskreis

Van 16 tot 18 november vindt in Stuttgart-Hohenheim (Duitsland) het zevende congres van de Arbeitskreis Frauen- und Geschlechtergeschichte plaats. De bijdragen zijn geconcentreerd rond drie thema's, namelijk 'Body politics', 'Bildung und Gelehrsamkeit im 18. Jahrhundert' en 'Weibliche Auto-bio-/Historio-Graphie'.

Informatie: Maren Lorenz

(maren_lorenz@his-online.de) of Susanna Burghartz (Susanne.Burghartz@unibas.ch).

History of Medicine

De American Association for the History of Medicine organiseert in 2001 van 18 tot 22 april in Charleston (VS) een congres over de geschiedenis van geneeskunde. Verschillende sprekers uit de hele wereld zullen bijdragen leveren over onderwerpen betreffende de geschiedenis van gezondheid en geneeskunde, de geschiedenis van medische ideeën, praktijken, instellingen, ideeën over publieke hygiëne enzovoort.

Informatie: Rima D. Apple, University of Wisconsin-Madison, School of Human Ecology and the Women's Studies Program, 1300 Linden Drive, Madison, WI 53706 United States, telefoon: +6082639354 of e-mail: rdapple@consci.wisc.edu.

Berkshire

In Connecticut (VS) zal van 6 tot 9 juni 2002 de twaalfde Berkshire Vrouwengeschiedenisconferentie worden gehouden. Het thema is 'Local knowledge, global knowledge' en het uitvoerend comité nodigt geïnteresseerden uit een paper in te sturen over de verhouding tussen lokale en mondiale kennis, de geschiedenis van vrouwen en de opkomst van gendernoties in diverse tijden en culturen, al dan niet in relatie tot arbeid, economische omstandigheden, nationalisme, imperialisme en etniciteit.

Het comité nodigt met name diegenen uit die een bijdrage kunnen leveren over de vroege historische perioden en/of methodologie en bronnenmateriaal. Ook mensen die een bijdrage kunnen leveren over andere dan de westerse culturen worden van harte uitgenodigd een voorstel in te dienen. Hoewel ook individuele voorstellen kunnen worden ingediend, ziet het comité liefst een volledig voorstel, dat drie presentaties, een commentaar en een voorzitter bevat. Individuele voorstellen worden evenwel ook bekeken. Voor de precieze eisen die aan een voorstel worden gesteld, kunt u de website bekijken:

<http://www.berksconference.org>.

Geïnteresseerden kunnen hun voorstel voor 15 december 2000 in drievoud sturen naar ofwel Ruth Mazo Karras (Europese onderwerpen), Department of History, University of Minnesota, 614 Social Sciences Building, Minneapolis, MN 55455, USA; Barbara Molony (Afrikaanse, Latijns-Amerikaanse, Aziatische onderwerpen), Department of History, Santa Clara University, Santa Clara, CA 95053, USA, of naar Claire Potter (Canadese en Amerikaanse onderwerpen), Center for the Americas, 255 High Street, Wesleyan University, Middletown, CT 06457, USA.

Varia

Museum

In San Francisco (VS) zijn onder leiding van Elizabeth L. Colton de voorbereidingen gestart voor een International Museum of Women. De bedoeling van het museum, dat in 2005 geopend zal worden, is de levensgeschiedenissen en ervaringen van vrouwen en meisjes over de hele wereld in beeld te brengen. Bezoekers zullen een beeld moeten krijgen van de rijkdom en diversiteit van de vrouwenstrijd en het dagelijks leven van vrouwen uit verschillende klassen, van verschillende culturen, religies enzovoort. Behalve een tentoonstellingsruimte zal het museum ook een computer-leercentrum gaan bevatten, evenals een bibliotheek en een audio-visueel centrum. Het museum hoopt met haar werk bij te dragen aan onderzoek en in het algemeen aan de ontwikkeling van genderstudies (ook op middelbare-schoolniveau). Het museum is nu nog in een vroeg stadium van ontwikkeling, daarom wordt een ieder die ideeën heeft over de inhoud en vormgeving van het museum uitgenodigd te reageren. Dit kan via Internet: www.imow.org of per e-mail: info@imow.org.

Website

Kathryn Kish Sklar en Tom Dublin van de State University New York (VS) hebben onlangs een website over 'Women and Social Movements in the United States, 1830-1930' geopend. De site bevat een grote hoeveelheid documenten die betrekking hebben op de geschiedenis van vrouwen in de reform-movement in de VS. Onlangs is deze website onderscheiden als een top-site voor studenten in de letteren en menswetenschappen. Het adres is: <http://womhist.binghamton.edu>.

Brigitte Ars

Troostmeisjes. Verkrachting in naam van de keizer

De Arbeiderspers, 2000, f39,90.

De journaliste Brigitte Ars vertelt in dit boek het verhaal van de 'troostmeisjes'. Gedurende de Tweede Wereldoorlog werden zo'n 200.000 voornamelijk Koreaanse, Indonesische, Nederlandse en Chinese vrouwen systematisch als seks-slavin door de Japanse militairen gebruikt. Met behulp van persoonlijke getuigenissen van de slachtoffers schetst Brigitte Ars de ervaringen van deze vrouwen.

Corry Brokken

Wat mij betreft

Uitgeverij Archipel, 2000, f34,95.

In 1957 won Corry Brokken het Eurovisie Songfestival met het liedje 'Net als toen'. Een voorspoedige carrière in de showbusiness volgde. Een loopbaan die Brokken begin jaren zeventig echter abrupt afbrak om rechten te gaan studeren. Na een succesvolle carrière als rechter, kwam Corry Brokken in 1994 terug als zangeres. Een jaar later kreeg zij tijdens het Grand Gala du Disque de Edison Oeuvreprijs. In dit boek kijkt Brokken (1932) terug op haar leven en werk.

Clara Cornelia van Eijck

Mijne waarde vriendin. Een Gents journaal (1790-1791)

Verloren, 2000, f42,-.

In de serie 'Egodocumenten' verzorgde Joost Rosendaal de uitgave van het dagboek van Clara Cornelia van Eijck. Zij moest in 1790 samen met haar echtgenoot Pieter Maret, lid van de Utrechtse vroedschap, uitwijken naar Gent. In de inleiding op dit egodocument schetst Rosendaal de achtergronden van de patriottenbeweging, de ballingschap en de Brabantse Revolutie. Door het dagboek van Van Eijck krijgt de lezer inzicht in het leven van een welgestelde dame in ballingschap. Zij vertelt over de monotonie van het dagelijkse bestaan en de angsten over gearresteerde vrienden, over haar interesse voor astronomie, wiskunde, theologie en politiek, en over de moeite die zij had met de rol die zij als vrouw geacht werd te vervullen.

Tony Lindijer

De Vita van Hildegard

Verloren, 2000, f39,65.

Veel van wat bekend is over Hildegard van Bingen (1098-1179), gaat terug op de *Vita Canctae Hildegardis*. Deze eerste 'biografie', waarin zowel Hildegard zelf als drie verschillende hagiografen aan het woord zijn, vormt een boeiend verslag van het bewogen leven van de abdis, profetes en mystica uit het Rijnland. Tony Lindijer vertaalde deze tekst in het Nederlands en schreef een inleiding over leven en werk van Hildegard, haar persoonlijke en spirituele weg en haar plaats in de geschiedenis van de mystiek.

Elsbeth Locher-Scholten

Women and the colonial state. Essays on gender and modernity in the Netherlands Indies 1900-1942

Amsterdam University Press, 2000, f49,50.

In vijf essays schetst Elsbeth Locher-Scholten de ambivalente relatie tussen vrouwen uit de Europese en de Indonesische bevolkingsgroep en de koloniale staat. In de deelstudies komen achtereenvolgens aan bod: arbeid van Javaanse vrouwen op het platteland, Indonesische huisbedienden, mode en voedingspatronen van Europese vrouwen in Indië, de strijd om het vrouwenkiesrecht en het Indonesische debat over het monogame huwelijk in 1937. In de uitvoerige inleiding op de essays komen thema's als oriëntalisme, de constructie van 'whiteness', moderniteit en koloniale staatsvorming aan bod.

Vilan van de Loo

"Kijk in Kloppenburg!" De Indische planten van mevrouw J.M.C. Kloppenburg-Versteegh (1862-1948)
Bonneville, 2000, f129,-.

Wanneer iemand een kwaal of ziekte had, werd in het voormalige Nederlands-Indië herhaaldelijk verwezen naar "Kloppenburg". Daarmee werd het destijds overbekende boek van mevrouw Kloppenburg-Versteegh bedoeld. In haar boek stonden honderden doe-het-zelf recepten om medicijnen van kruiden te maken. Vilan van de Loo schreef de biografie van deze grote kruidgeneeskundige. Deze biografie verschijnt in een cassette, waarin ook een fotografische herdruk van haar kruidenboek en de bijbehorende plantenatlas zijn opgenomen. Voor meer informatie, zie: <http://kloppenburg.dsl.nl>.

Rosalind Miles

Guenevere. Ridder van het gewijde meer
Luiting-Sijthoff, 2000, f39,90.

Met *Guenevere* vertelt Rosalind Miles in een historische fantasieserie de Arthurlegende opnieuw – en wel vanuit het oogpunt van koningin Guenevere, de vrouw van Arthur. Haar rol in de Britse geschiedenis mag volgens de auteur niet onderschat worden, want niet Arthur maar Guenevere was de hoogste monarch in die tijd. De serie is beeldend geschreven, met veel aandacht voor historische details op het vlak van kleding, sex en eten.

Greta Noordenbos

Vrouwen in de Academies van Wetenschappen. Van uitsluiting tot uitzondering

Walburg Pers, 2000, f47,50.

In de zeventiende eeuw bloeiden de empirische wetenschappen. Hoewel vrouwen wel deelnamen aan de vele wetenschappelijke salons en genootschappen, werden ze geen lid van de prestigieuze Nationale en Koninklijke Academies in Europa. Greta Noordenbos beschrijft leven en werk van een aantal boeiende wetenschapsters –zoals Margaret Cavendish, Caroline Herschel en Marie Curie– die nooit gekozen werden als lid van een Academie. Daarnaast beschrijft de auteur welke seksespecifieke factoren tot nu aan toe hebben bijgedragen aan de eeuwenlange uitsluiting van vrouwen en hun huidige uitzonderingspositie in de Academies van Wetenschappen.

Leven in de marge

De zeventiende eeuw was niet voor iedereen een Gouden Eeuw. Hoe zag het leven van armen eruit in de bloeitijd van de Republiek der Verenigde Nederlanden? Historica Hilde van Wijngaarden onderzoekt het. Zij promoveerde onlangs op het proefschrift *Zorg voor de kost. Armenzorg, arbeid en onderlinge hulp in Zwolle 1650-1700*. Simone Veld sprak met de onderzoekster.

Op wat voor bronnen heb je je onderzoek gebaseerd?

Ik heb het geluk gehad gebruik te kunnen maken van zogenaamde visitatieboeken van de regenten van de Stadsarmenkamer, de Zwolse instelling voor armenzorg. Iedereen die steun ontving van de armenkamer werd eens per jaar thuis bezocht en de verslagen van die visites zijn bewaard gebleven. Deze geven een voor die tijd unieke hoeveelheid informatie over arme gezinnen. Behalve feitelijkheden zoals gezinssamenstelling, leeftijden, werk en ziektes werden ook observaties genoteerd over gedrag en uiterlijk. Zulke boeken zijn slechts over korte periodes bewaard gebleven, maar konden aangevuld worden met informatie uit de rest van het archief van de armenkamer en het rijke archief van de stad. Met behulp van een speciaal ontworpen database is het gelukt de enorme hoeveelheid informatie te ordenen en te analyseren.

Hoe voorzagen de armen in hun inkomen? Het werk dat de bedeelden deden was doorgaans tijdelijk, seizoensarbeid en ongeschoold.

Aangezien vrouwen slechts een fractie konden verdienen van wat mannen binnenbrachten, was het voor gezinnen zonder een man zeer moeilijk zelfstandig rond te komen. In de arme gezinnen waar een gezonde man ontbrak, waren het doorgaans de kinderen die de meeste (in ieder geval de meest regelmatige) inkomsten binnenbrachten. Vrouwen werkten veelal thuis, voor stukloos en tijdelijk. Bijna alle vrouwen spinden, hetzij als enige broodwinning, hetzij als aanvulling op andere inkomsten. Kinderen konden vanaf zes jaar oud gaan werken. De meesten begonnen als zij acht waren. In Zwolle was een groot aantal kinderen werkzaam in de knopenmakerij. Het omkwakelen van been met paardenhaar was een eenvoudig maar arbeidsintensief werkje en kon dus prima door kinderen uitgevoerd worden. Lukte het ondanks alle inspanningen niet om rond te komen, dan kon men steun aanvragen.

Hoe was de armenzorg georganiseerd?

In Zwolle werkten de diakenen van de gereformeerde kerk samen met aalmoezeniers van de stad in de Stadsarmenkamer. Iedereen kon daar om steun vragen. Er werden een paar eisen gesteld: de arme

moest inwoner van de stad zijn en er moest bewezen worden dat een gezin niet zelfstandig kon rondkomen en dat die situatie buiten de eigen schuld ontstaan was. Eenmaal aangenomen kon de arme iedere week een vastgesteld aantal stuivers komen halen. De hoogte van het bedrag hing af van factoren als de grootte van het gezin, de reputatie, de verdiensten, ziekten, eventuele getuigenissen en zelfs de persoon van de beslissende armbestuurder. Daarnaast kwamen bedeelden in aanmerking voor steun in natura zoals turf, brood, bier, kleding, ziekenzorg, leningen en schoolgeld. Zo ontving zo'n zes procent van de bevolking structurele bedeling, dat wil zeggen zo'n 250 gezinnen per jaar oftewel circa 700 personen.

In welke omstandigheden leefden armen? Hoe waren ze bijvoorbeeld gehuisvest?

Dat verschilde nogal. Sommigen gingen in lompen gekleed, woonden onder een afdakje en kenden geen enkel bezit, maar er waren er ook die een eigen huisje bezaten, enige meubels en divers huisraad. De behuizing was doorgaans klein; hele gezinnen woonden in kelders of kamers en zij hadden niet veel meer dan enkele meubels en een set kleding.

Hoe reageerden de regenten die op huisbezoek gingen bij de armen op datgene wat ze te zien kregen?

De toonzetting van de beschrijving van de armen door de armbestuurders laat een oprecht mededogen zien. De Zwolse aalmoezeniers en diakenen probeerden arme mensen met diverse individuele regelingen dus zo goed mogelijk te helpen. Misdragingen als dronkenschap of bedelarij werden ook wel door de vingers gezien. Alleen voor fraude hadden de armbestuurders geen enkel begrip; als iemand misbruik maakte van hun vertrouwen werd deze persoon zonder pardon overgedragen aan justitie waarna vaak verbanning volgde.

Zijn er in je onderzoek vragen blijven liggen die je graag had willen beantwoorden?

Niet echt. Ik heb een verhaal willen vertellen over het dagelijks leven van arme gezinnen en dat is gelukt. Maar uit mijn onderzoek zijn verschillende zaken naar voren gekomen die nieuw licht werpen op bestaande veronderstellingen over het leven in de zeventiende eeuw, zoals het belang van kinderarbeid en de manier waarop arme vrouwen de inkomsten voor hun gezin organiseerden. Ik hoop dat mijn resultaten opgepikt zullen worden door anderen en dat mijn verhaal een vervolg krijgt.

De Stichting Vrouwengeschiedenis van de Vroegmoderne Tijd (SVVT) stelt zich ten doel het onderzoek op het gebied van vrouwengeschiedenis over de periode 1500-1800 te inventariseren, te stimuleren en bekendheid te geven. De SVVT organiseert regelmatig studiemiddagen over lopend of zojuist voltooid onderzoek en brengt drie maal per jaar een nieuwsbrief uit. Voor meer informatie/lidmaatschap: www.iisg.nl/~womhist/svvt.html.